

A MAGYAR KRITIKA TÖRTÉNETE A POZITIVIZMUS KORÁBAN

Bevezetés

A) A mű célja, tárgya és módszere

Ez a munka a magyar irodalomkritikai gondolkodás történetét tárgyalja a pozitívizmus korában.

A kritika történetében egy-egy olyan időszakot lehet önálló korszaknak felfognunk, melyben a művek értelmezése és megítélése azonos vagy rokon elvek azonos vagy rokon rendszerében azonos vagy rokon módszerével megy végbe. Az irodalom *önelvűségét* és társadalmi *függését*, illetőleg e kettőnek a dialektikáját a felvilágosodással és romantikával kezdődő újabb kori kritika a műfaj amaz alapkérdésévé tette, amely egy-egy korszak minősítő sarkpontját alkotja. Miképp tudta e függésnek és önelvűségnek, illetőleg dialektikájuknak az illető korra jellemző változatát felszínre hozni, s miképp tudta ezáltal egyrészt az alkotást, másrészt a befogadást, illetőleg az alkotás (a „kinálat”) és a befogadás (a „kereslet”) kölcsönhatását befolyásolni? — ez az alapkérdés egy-egy újabb kori kritikai korszakkal szemben.

A kritikátörténetnek folyvást, e korban pedig már különösen tekintettel kell lennie arra, hogy a kritika *intermediális jelenség*, interdiszciplináris műfaj, interkategoriális terület. Poétika is, de nem poétika, pszichológia is, de nem pszichológia, etika is, de nem etika, politika is, de nem politika.

A kritika feladata a *szembesítés*. Egy-egy osztály, egy-egy korszak, egy-egy irányzat egyetemes ideológiájának amaz övezete, amely az illető ideológia összetevőit úgy válogatja, gyűjti és szervezi egységbe, hogy rajta keresztül egyrészt az illető osztály, korszak, irányzat igényei, „elvárásai” az irodalommal szemben a lehető leghatékonyabban jussanak kifejezésre. Másrészt úgy, hogy az irodalomnak mint önelvű létezőnek tulajdonságai (értékei) az illető ideológiai irányznak leginkább megfelelő módon határozottassanak meg és szembesíttessenek az olvasó közönséggel.

Ez a válogatás, gyűjtés és egységbe szervezés irányok és korszakok szerint más és más arányú. Mint ahogy az irodalom társadalmi függésének és esztétikai önelvűségének dialektikája is a kritikai intermediaritás más-más összetevő területén válik megragadhatóvá. A művek sok tényezőjű értelmezése és megítélése majd a pszichológia, majd a politika, majd az etika (stb.) területén szembesül, összegeződik s alakul át esztétikaivá. Ez utóbbi mozzanat azonban el is maradhat; bizonyos irányzatokban az *esztétikai* háttérbe szorulhat vagy egészen *ki is hullhat* az értelmezés és megítélés szemponjai, azaz a kritikai intermediaritás tényezői közül.

A kritika feladata a szembesítés. Ez a szembesítés azonban a lehető legritkább esetben megy végbe úgy, hogy a kritika áttétel nélkül állítja szembe a képviselt osztályok igényét az irodalommal. A kritika nem közvetlenül, hanem közvetítetten valósítja meg szembesítő tevékenységét. *Közvetítettsége* tényezői közül kettő különösen fontos. A kritika az irodalomnál is inkább az *értelmiséghez* van kötve; termelője és fogyasztója elsődlegesen az értelmiség. Ez az egyik. A másik pedig az, hogy a kritika intermediális jellegénél fogva egy-egy *ideológia* részeként nyilvánul meg, annak különböző elemeit szervezi egységbe.

A társadalom vezető erejének, uralkodó osztályának ideológiája szolgáltatja egy-egy korszak uralkodó ideológiáját, melynek kimunkálója az uralkodó osztályokhoz kötött értelmiség.

Az *értelmiség* (az eddigi történelem folyamán), mint réteg, lehetőségeiben kötve volt a társadalom vezető erejéhez, uralkodó osztályaihoz. De egészében és teljesen nem mindig, sőt, ritkán azonosult vele. S egyes értelmiségi s egyes értelmiségi csoportok még e különbségen túl is gyakran kerültek szembe az uralkodó osztályok ideológiájával, mert szembekerültek magával az uralkodó osztályok érdekeivel is. Különösen olyankor szakadt el az értelmiség jelentős része az uralkodó osztályoktól és ideológiájuktól s csatlakozott a fejlődés következő fokozatát képviselő erőhöz, ha az uralkodó osztály rendje, ideológiája a fejlődésnek végleg és határozottan gátja lett, s így gátja lett az értelmiség lehetőségei tágításának is. Az új erő oldalára átlépve, az értelmiség emez új erő ideológiájának kimunkálója és előharcosa lett.

Az is gyakran fordult elő, hogy az uralkodó ideológiának a vezető osztály már csak a fejlődést gátló elemeit vitte tovább; az értelmiség egyes csoportjai viszont fejlődést segítő elemhez ragaszkodtak. „Az ideológia folyamata” — hangoztatta Marx —, *folyamat*, mely oly „puszta gondolkodásanyaggal dolgozik, amelyet mint gondolkodástól teremtettet tekint, és másutt, távolabbi, a gondolkodástól független forrásokban nem keres, [. . .] s így számára a cselekvés, mivel a gondolkodással eszközölt, a gondolkodásban látszik végső lényegében is megalapozottnak.” (Die Ideologie ist ein Prozess [. . .] Er arbeitet mit blosser Gedankenmaterial, das er unbesehen als durch Denken erzeugt hinnimmt und sonst nicht weiter auf einem entfernten, vom Denken unabhängigen Ursprung untersucht [. . .] da ihm alles Handeln, weil durch Denken vermittelt, auch in in letzter Instanz im Denken begründet erscheint” (Marx—Engels Werke DDR—Ausg. II. 467). Ez utóbbi mozzanat e korszakban különösen fontos. Érthetővé teszi, hogy ugyanannak az ideológiának egyes haladó elemeihez egyes értelmiségi csoportok — mert „gondolkodásban alapozottnak” vélték — akkor is ragaszkodtak, midőn a valódi alapjául szolgáló osztályoknak már nem volt érdekük ragaszkodni hozzá. Az értelmiség magányossá, rossz vagy éppen tragikus közérzetűvé válik ily szakokban. Az általunk tárgyalt korszak közvetlen előzményeinek lezárulása, Arany lapjainak bukása például jellegetesen ilyen szakasz.

Egyes korszakokban *több* egymástól viszonylag független vagy egymással szemben álló ideológia s nekik megfelelő kritikai elvrendszer lehet jelen. Osztály- és korszakideológiák folyvást metszik és keresztezik egymást. A történész feladata nyilván nemcsak az, hogy különbségeiket megállapítsa, hanem az is, hogy egyezéseiket kutassa. Ám ha egyes korszakokban több egymással szembenálló elvrendszert tételezünk fel, úgy abból logikusan következik, hogy egyes korszakok és szakaszaik kritikátörténeti *elnevezését* nem lehet mindig és következetesen azonos osztályú fogalmakkal megoldani. Nem lehet például minden kort a benne jelentkező esztétikailag-társadalmilag leghaladóbb új áramlatról elnevezni, de gyakorta uralkodó áramlatáról sem. Legsajátosabban célszerű bizonyosan az volna, ha minden korszakot és szakaszt a kritikai intermedialitás ama területéről nevezhetnénk el, melyen az ítékezés összpontosul. Ez azonban csak oly *összetartó, konvergens* szakaszokban lehetséges, melyekben a különböző elvrendszerek azonos cél felé mutatnak; voltaképp csak változatai ugyancsak a központi célnak, eszmének. A több irányzatot magukba foglaló, *széltartó, divergens* szakaszokban azonban ez majdnem lehetetlen. Ezért annál az általánosságnál kényszerülünk maradni, hogy az egyes korszakokat s ezek szakaszait történetileg legjellemzőbb törekvésükről igyekszünk elnevezni.

Kritikán, természetesen, e korban is *kritícizmust* értünk, s mondjuk, Arany Lászlónak *A magyar politikai költészetéről* szóló székfoglalóját történeti volta ellenére is egyik alapműként állítjuk középpontba. Hasonlóképp a Beöthy—Rákosi—Péterfy-féle tragikum-vitát is. Bennük a függés és önelvőség kérdésköre és dialektikája egy-egy szakaszra nézve legjellemzőbben kristályosodott ki; sok kötet napi kritika eszmekincsét, végsummáját fogják össze. Ez egyben azt is jelenti, hogy a kritikátörténet ezúttal sem lehet kézikönyv vagy történeti lexikon; a kritikusok és kritikák összességének leltárba vételéről eleve le kell mondanunk.

Az irodalomtudomány mai állásánál a kritikátörténet a jelzett feladatoknak *csak egy részét* oldhatja meg. A befogadás, a „kereslet” története ma úgyszólván még szűzföld; feltöréséhez

még a módszereket sem alakítottuk ki. A folyóiratok, a sajtó története alig érintett világ; s maga az ideológiatörténet is elhanyagolt terület. A XIX. század magyar uralkodó ideológiájáról, a liberalizmusról például több mint egy fél százada jelent meg az utolsó összefoglaló mű.

A korszakhoz leginkább *alkalmazható műfaji eljárásnak* az látszik, ha váltakozva, hol egyes alapkérdések sorát vázoljuk föl, hol egyes csomó- és fordulópontok kialakulását rajzoljuk meg, hol pedig egyes határozottá s jellemzővé kristályosodott felfogások ábrázolását kíséreljük meg. A háromfajta rajz eredményeiből kell az egyes szakaszok summázatait összefűznünk. E háromfajta rajz mindenkében helyet kell találniok jelentős kritikusok arcképeinek; személyiségüket művük, világképük keretébe fogó arcképeiknek. A kritikus személyisége hasonló szerepet tölt be a mű és fogalmi értelmezése között, mint az íróé a valóság és mű között. Közeg, melyben a kritikus világképe szintézist alkot a mű kiváltotta élménnyel. Magába foglalja azt az irodalomismeretet és értést, mely — a megtanulható szakismereteken túl — főlhalmozódott irodalmi élmények eredménye és forrása a korra jellemző irodalmi érzéknek és ízlésnek.

B) A korszak határai és felosztása

I. A kezdő határ: kritikai interregnum 67 körül

A korszak kezdő határát az 1860-as 70-es évek fordulójára tesszük, a kiegyezés utáni első esztendőkre. A zárót pedig a század utolsó éveire, a 90-es évtized végére.

A korszak kezdő határa tehát egybeesik egy fontos politikai dátummal. Lehetséges-e, jogosult-e ezt az egybeesést ok-okozati viszonyként fölfogni? Lehetséges és jogosult, sőt, szükségés is. Mély választóvonal az a néhány néma év, mely a kiegyezés esztendejét megelőzi és követi; szinte szakadásról, ex lex állapotról, interregnumról beszélhetünk a kritikai élet és gondolkodás folyamatában. S ami ez ex lex állapot két oldalán, e szakadás két partján helyezkedik el, minden kapcsoló elem ellenére más lényegű szakasza ugyanannak a folyamatnak. Ez a folyamat pedig nem más, mint az európai liberális ideológia áthasonításának folyamata. A két szakasz az egyetemes liberális eszmevilág hazai irodalmi-kritikai megjelenülésének, fejlődésének két szakasza.

A liberalizmus magyar ideológiáját is két tendencia hatotta át különösen: a demokratizmusé és a nacionalizmusé. Jelenlétük mértéke s egymáshoz való viszonyuk a magyar liberális eszmevilág fejlődésének szakaszolási, minősítő szempontjául szolgálhat. De elsősorban a politikai történetben. A kritikátörténetben szorosabban vett gondolkodástörténeti szempontot kell hozzá társítanunk. Ennek megfelelően azt mondhatjuk: a szakadás előtti korszak kritikai felfogását romantikus történetfilozófiai-esztétikai alapozás jellemezte, a szakadás utánit a romantikus történetfilozófia és esztétika vegyülése a romantika utániakkal. Mégpedig úgy, hogy a hangsúly már ez utóbbiakra esett. Főleg a pozitivisták történetfelfogásra és esztétikára. De sem ez, sem egyéb irány nem jutott soha kizárólagos uralomra, sőt egyértelmű vezetésre sem e korszakban. Ezért nem *A magyar pozitivisták kritika története* címet viseli ez a munka, hanem ezt: *A magyar kritika története a pozitívizmus korában*.

Mi volt a helyzet a szakadás előtt? — ennek kell lennie első kérdésünknek, hogy a szakadás utáni fejleményekhez viszonyítási alapot nyerhessünk.

1.1. A viszonyítási pont: az előzmény: az 1859—61-es föllendülés

A föllendülés tényei és gerince: tudományos, elméleti, kritikai munkák sorozata. — 1861 körül a magyar szellemi életben, a magyar szépirodalomban, különösen pedig a kritikában nagyarányú föllendülés állott be. A föllendülés első jelei az 1857-es európai gazdasági-politikai

válság után mutatkoztak, de csak 1859-re erősödtek föl mozgalomszerűen. A föllendülés *címszereplője Arany János volt*. 1860 végén költözött Pestre s indította meg Csengery, Kemény, Eötvös, Deák segítségével kéthetenként megjelenő kritikai lapját, a *Szépirodalmi Figyelőt*. Két évfolyamának legtermékenyebb s legnagyobb fajsúlyú szerzője ő maga volt. Kritikai érdekű cikkeinek több mint nyolcvan százalékát ekkor írta; glosszáiról, szerkesztői megjegyzéseiről nem is szólva. Második lapjába, az 1862-ben alapított *Koszorúba* készítette a fennmaradt húsz százalék kétharmadát. Kritikai írásai, melyek ezekben az években keletkeztek, két vastag kötetet tesznek ki. Lapjai azonban nemcsak az ő, hanem három fő kritikai munkatársa, Salamon Ferenc, Gyulai Pál és Szász Károly bírálati munkásságának is ugrásszerű növekedését hozták magukkal.

Ugyanakkor a *Figyelő* megjelenésének szinte másnapján megindult a *Figyelő* körén kívül állók, körével szembe kerülők szervezkedése és serény kritikai tevékenysége is. Vajda rövidéletű lapjai, a *Nővilág*, a *Csatár*, a *Magyar Sajtó*, Reviczky Széver *Új Nemzedéke*, Riedl Szende *Kritikai Lapok* s *Kalauz* c. szemléi biztosították a szervezkedők munkásságának terét. De az áradatszerűen jelentkező új politikai napi- és hetilapok is szívesen adtak helyet kritikai írásoknak tárcarovataikban Legjelentősebbnek azonban az 1857–58-ban fölélesztett *Budapesti Szemle* bizonyult, Csengery Antal magas színvonalú folyóirata, mely az irodalomkritika és irodalomtudomány művelését egyik fő feladatának tekintette. S a fővárosiak mellett néhány vidéki közlőny és szemle is kritikai, elméleti fontosságra tett szert; mindenekelőtt Erdélyi *Sárospataki Füzetei*.

S a folyóiratok és lapok kritikai rovatai, tanulmányközlései mellett új lendületet vett az irodalomtörténeti s az irodalomtudományi monográfia műfaja is. Elég Gyulai Vörösmarty-életrajzára, Greguss ballada-könyvére, Szász eposz-történetére utalni. Könyv formában ez utóbbi ugyan csak 1882-ben jelent meg, de felfogása s alapozó fejezetei ekkor születtek. S mind a kritika, mind az irodalomtörténetírás mögé esztétikai alapvetések kezdtek fölsorakozni. Kemény a romantika és a klasszika viszonyát, Zilahy a tragédia kérdését, Bérczy a humorét, Brassai az esztétikai illúzióét s (Bulweren át) a szimbólumét próbálta megragadni.

S a tudományokban is — segédtudományai az irodalomtudománynak — hasonló föllendülés volt tapasztalható. Egressy Gábor oly szinten indított színházi lapot, mint Magyarországon azóta is kevesen; a wagnerianus Ábrányi Kornél pedig európai nivójú s korszerűségű zenei szaklapot bocsátott útjára. Erdélyi a magyar bölcséleti gondolkodás történetét készült összefoglalni; Henszlmann az egyetemes építészet alapszerkezeteit igyekezett föltárni, Kriza pedig népdal- és balladagyűjteményével a népköltészet kutatásának adott újabb tápot és lendületet. A nyelvészet, a művelődéstörténet és a szorosabban vett társadalomtudomány megélénkülését, illetőleg megalapozását pedig talán elég a két Hunfalvy, Budenz, Kautz, Riedl, P. Thewrewk Emil nevével, s a Czuczor—Fogarasi-féle Nagyszótárral jelezni.

Mindez azt mutatja, hogy a föllendülés elsősorban valóban a kritika, a tudomány, az elmélet területén összpontosult, a föllendülés magját és gerincét elméleti, kivált pedig kritikai érdekű munkák alkották.

1.2. A föllendülés irányzati jellege: a reformkori népiesség összegző véghangzata

A népies-nemzeti kritika három fő árnyalata az 50-es években. — A mennyiség szaporulatával, látnivaló, a minőség is emelkedett az irodalomkritikában. Az 50-es évek nagy nevei mellé, Erdélyi, Gyulai, Salamon, Csengery, Kemény, Greguss, Brassai neve melé fölkerült Aranyé és Vajdáké, Zilahy és Riedl s több kisebb társuké, miközben az egy Sükieit leszámítva alig tűnt el valakié is. A kérdés azonban nem a növekedésé, nem is a szintemelkedésé, hanem a gondolati, kivált pedig az irányzati újulásé, változásé. S erre inkább nemmel mint igennel kell válaszolnunk.

Az 50-es évek bár egybefonódott, de mégis jól elkülöníthető három irányzati alapárnyalatának egységesülése tovább folyt és betetőződött. Ez a három árnyalat Erdélyié volt, a Kemény és Csengery fémjelezte centralistáké s az erősen hazai ihletésű s tapasztalati indítású Gyulaié. Erdélyi felfogása 49 után, munkássága második szakaszában nyerte el végleges arculatát. Hegelianus felfogása most járta át egészen herderies alapvetését; a herderi felfogás népies-nemzeti magyar változata viszont sajátos jelleget kölcsönzött álláspontjának az európai Hegel-követők sorában. Szemlélete most történetibb lett, de egyben idealistább is, nagyobb távlatot nyert, de egyúttal veszített fogható tényszerűségéből, általánosabb érvényű lett, de egyszersmind elvontabb is, és közelebb lépett liberális-romantikus célképzetes eszményítés követelményéhez.

A *centralisták* az 50-es években tovább bontakoztatták a nemzeti köztörténetbe és művelődéstörténetbe ágyazott, szociologikus színezetű, eszmetörténeti alapvetésű kritikai munkásságukat, mely a hagyomány szerves folytonosságára s a nemzeti élet sajátosságainak korszerű átörökítésére összpontosult. Különösen Kemény tanulmányai fontosak itt, melyekben európai viszonylatban is elsők közt alkalmazta az esztétika és a korszerű (polgári pozitivistá) szociológia összekapcsolását, kivált a műfaj-származtatásban, a regényelméletben. (*Eszmék a regény dráma körül, Élet és irodalom.*) Gyulai pedig Arany, Petőfi s Kemény műveinek, elméleti nyilatkozatainak s a másik két kritikai árnyalatnak tanulmányozásából ekkor szűrte ki a maga népies-nemzeti felfogását, melyben a népies-nemzeti poétika normái kapcsolódtak össze, olvadtak egybe a népies-nemzeti történetfelfogás etikájának normáival.

A három árnyalat külföldi rokonai és ihletői

Mindhárom árnyalat a herderi—hegeli liberális történet szemlélet egy-egy változatán nyugodott. Vagyis a tudat és társadalom folytonos és szerves történeti fejlődésének idealistán fölfogott hite hatotta át. S e fejlődés keretének, táplálójának és kovácsának a nemzeti életet tekintették. A nemzeti élet a történelem végső és legtokéletesebb alakzata; a nemzet magukkal a birtokukkal szabadon rendelkező s a törvény előtt egyenlő egyének testvéri közössége, kollektív egyéniség, amely a fejlődést áltálal valósítja meg, hogy egyre tökéletesebbre bontakoztatja ki a jellemében, az alkatában rejlő értékes tulajdonságokat. Ezáltal jut az ember egyetemese eszményéhez is egyre közelebb. Az *igazi ember számukra az igazi magyar, az igazi angol, az igazi német, az igazi román* (stb.) ember személyében képződött meg. Nemzeti jellemét eszményien testesíti meg emberideáljuk. A liberális eszmevilág célképzetes jellege ez eszmény fölrajzolásában s megvalósításának követelményében öltött itt testet.

A XIX. századi filozófiának a tőkés fejlődés által teremtett egyik alapkérdése, melyet Rousseau és Herder ragadott meg először s Hegel és Marx fogalmazott meg pontosan, az elidegenedés, minek görceiben vergődött az európai romantika, itt a nemzet önmagával való azonos-ságának kérdéseként jelent meg. A romantikus liberalizmus, a liberális romantika a liberalizmus teleológiájának látomását, próféciáját, utópiáját az *igazi emberről az önmagával azonos magyar ember víziójaként*, próféciájaként fogták föl. A bölcelet problematikája a nemzeti kérdésbe szívódott fel.

Ezt a herderi—hegeli felfogást azonban mind a három kritikai árnyalat erős idegen átszínezéssel, átformálással tette magáévá. Legerősebb átszínezést a francia elem jelentette. Részint Hugo, részint s még inkább a mérsékelt és konzervatív liberális történészek, társadalombölcselek és kritikusok — Guizot, Thierry, Thiers, Fauriel, Planché Nisard, Villemain s *Revue des deux Mondes*-beli társaik — a németekénél közvetlenebbül társadalmias felfogásán szűrték át a hegeli—herderi történet szemléletet. Thierry egyik vallomását történetfelfogásának s történetírásának indítékairól például akár még a kevésbé politikusnak tartott Arany szövegei között is olvashatnánk. „... óhajtottam, úgymond Thierry, hogy történeti könyveinkben az egyszerű nép is elnyerje a maga részét, hogy tiszteletteljes gondossággal gyűjtsenek össze a népi

(plebejus) tisztesség, erő és polgári szabadságszeretet emlékei; egyszóval, hogy a hazafisággal (patriotizmussal) egyesült tudomány segítségével olyfajta földidézések alkattassanak meg, melyek alkalmasak a nép érzelmeit megmozgatni.” („... je demandais qu'on vendit à la reure sa part de gloire dans nos annales, qu'on recueilleit, avec un soin respectueux, les souvenirs d'honneur plébéien, d'énergie et de liberté bourgeoise; en un mort, qu'à l'aide de la science unie au patriotisme, on fit sortir de nos vieilles chronques des récits capables d'émourir la fibre populaire.” *Dix ans d'études historiques*. Paris, 1867², 11–12.)

De érvényesült egy meglehetősen erős gyakorlati elvű, pragmatikus és praktikus elvű angol átszínezés is, főleg Maculay és liberális társai hatására; a nagy review-k, a Westminster, az Edinburgh, a Fortnighthly, a Quaterly Review, a Blackwood's Magazin esszé-szerzőinek hatására. Végül számolni kell egy német újraközvetítéssel is. A francia liberális szerzőktől átvett és átforgált hegeli történetfelfogást a Jungdeutschland nemzedéke franciás-társadalmias változatban újrásugározta, Börne, Heine, Wienbarg progresszív, Gervinus, Julian Schmied, Röttscher (stb.) mérsékelt, ill. konzervatív írásain át.

A három árnyalat közös célképzete: a nemzeti jellemet eszményien megtestesítő ember

Az *igazi magyar* megvalósítandó eszménye így szemükben nem oly elvont erkölcsi emberben jelent meg, kinek erkölcsisége az istenséghez, az abszolutomhoz, a legfőbb jóhoz, egyszóval valamely emberen kívüli hatalomhoz való viszonyában nyeri el tartalmát, hanem társadalmához, történelméhez, nemzetéhez való tevékeny viszonyában, még ha csupán vállalt, tudatos alkalmazkodás is e *tevékeny* viszony. Ez a történelméhez, társadalmához való tevékeny viszony, úgy vélték, minden nemzetnél *más-más módon* nyilvánul meg, s részben más-más tartalmú is. Az *igazi magyar*, román, angol, német (stb.) különbsége épp a történelemhez való viszony más-más módjában ölt testet. A három árnyalat képviselőinek többsége szerint az igazi magyar viszonyát a történelemhez a hagyományos patriarkális-hierarchikus formák bizonyos tisztelete, a földművelő-kisvárosias világ családiaságának ösztöne, a józan, megfontolt, szerves, de szakadatlan előrehaladás gyakorlatias óhaja és képessége jellemzi.

Nem a nagyvárosias módon iparosodott és civilizált nyugati társadalom állt e magyar liberális szemlélet célképzetének tengelyében, hanem egy tőkésedett mezőgazdaságú ország, mely képes áthasonítani a nyugati városias művelődés eredményeit anélkül, hogy annak létformáját, kivált pedig kinövéseit átvenné. Ezt a liberalizmust szokásba jött szakirodalmunkban *polgárosító*-nak nevezni a nyugati *polgári* liberalizmustól való megkülönböztetésül. Ez a megkülönböztető elnevezés hasznos. Le kell azonban szögezni, hogy ez a polgárosító liberális ideológia súlyosan ellentmondásos volt a polgári liberalizmushoz képest is, mely pedig maga is fölöldhatatlan ellentmondásokat hordott méhében. Akarni a városias tőkés világ erényeit és eredményeit, de nem akarni magát a városias tőkés világot, lehetetlen volt. A korszak szerepvivőinek történet szemléletét az minősítette, hogy ez ellentmondás két oldalából végül is melyiket részesítették előnyben. Az Eötvös–Trefort-féle szárny ennek az ellentmondásnak, ennek a választásnak a jegyében távolodott egyre inkább el a volt centralisták táborán belül a Csengery–Kemény szárnytól.

A liberális ideológiájú irodalom tudatos közösségi szerepvállalása

Az irodalmat a század első felében a liberalizmus képviselői Európa-szerte a társadalmi tudat egyik fontos megnyilvánulási és formálási eszközének tekintették, Akár úgy, mint célok és eszmények begyökereztetőjét, akár úgy, mint ez eszmények megvalósításának szükségét megokoló hibák tudatosítóját. A liberalizmus ideológiáján belül keletkezett és uralomra jutott két fő irány, a romantika és a polgári realizmus hol mindkét feladatot vállalta, hol csak az

egyiket vagy a másikat. Az eszmények begyökereztetését, a javaslattevést inkább a romantika, a hibák s okainak tudatosítását inkább a realizmus. De akár egyik, akár másik irány hívei voltak is a liberalizmus emberei, többségükben mélyen meg voltak győződve, hogy az irodalomnak a társadalmi feladatot kell vállalnia, az irodalom a társadalmi ember vágyainak és szükségének egyik fő megnyilvánítója. Luis de Bonald klasszikus tételéhez — „az irodalom a társadalom kifejeződése” (la littérature est l'expression de la société, 1802) — e fél századból a hasonértelmű kijelentések özönét idézhetni egész Európából. Mégis: a Rajnán inneni kritikában az irodalom és a társadalmi eszmények kapcsolatát szorosabbnak, közvetlenebbnek, nélkülözhetlenebbnek érezték ez időben, mint a Rajnán túlban. Franciaországban is erősen tudatossá vált ekkoriban, hogy az irodalom akkor foglal el központi helyet a nemzet közéletében, ha a társadalmat feszítő erőknek más megnyilvánulási tere és módja nincs. Ily szakaszokban — idézhetjük e jelenség számtalan megfogalmazása közül például Prosper de Barante-ét — az irodalom „a közvélemény közlönye lesz, a politikai berendezkedés, konstitúció eleme” (devenue un organe de l'opinion, un élément de la constitution politique. Faute d'institutions régulières, la littérature en était une, 1824). Mégis: — a Rajnán innen az irodalmat sokkal egyetemesebb szerepre szánták a nemzet életében. „Die erste Philosophie der Nation”, — mondotta róla összegezően Herder, ahol az *első* nemcsak a kezdetiséget, hanem az elsődlegeséget is jelentette.

A reformkori s az 50-es évekbeli magyar liberalizmus osztozott e felfogásban, s ha lehet, még fokozta érvényét. Az irodalomnak elsődlegesen nemzeti-közéleti feladatot kell vállalnia — s nemzeti-közéleti feladatot elsődlegesen az irodalomnak kell vállalnia. A közéleti, a politikai érdekű költészet történetével, mondotta visszatekintve a liberálisok liberális tanítványa, Arany László, „egyszerre előttem áll a magyar költészetnek csaknem egész története”, mert „legelőször mindig az ország mentésére kellett [itt] gondolni”. (1875.)

De bármily szűréssel és színezéssel vették is át az európai liberális történet- és irodalomfelfogást, abban mindhárom árnyalat megegyezett, hogy az irodalomnak nemzeti feladatot kell vállalnia, melynek tehát a nemzeti egyéniség kifejezésében és kibontakoztatásában kell összpontosulnia, s melynek legalkalmasabb eszköze ez időben Magyarországon Petőfi, főleg pedig Arany népies-nemzeti iránya.

1. 3. A föllendülés címszereplője és kulcsembere; Arany, az összegező

Arany kritikai munkásságában egybeötvözte e három kritikai árnyalatot. Az ötvözet sok ponton változást, újítást is jelentett, s az ötvözött nézetek magasabb szintre emelését. De egészében Arany kritikai munkásságát nem tekinthetjük egy új kritikai irányzat megnyilvánulásának, kezdeményezőjének, sem felfogás, sem módszer, sem stílus tekintetében, hanem a népies-nemzeti kritika összegezésének, betetőzésének.

Ez, természetesen, nem zárja ki sem azt, hogy a kritikus Arany egyes pontokon vissza ne lépett volna már elért fokozatokhoz, főleg Erdélyi költésztörténeti nézeteihez képest, sem azt, hogy munkássága ugyanakkor ne foglalta volna magába a következő szakaszok némely fejleményeinek nemcsak a csíráit, de már kész képleteit is, különösen az esztétikai önelvűség követelményének módszertani, elemzési következményeit illetően. Azok között, kiknek nézetei e korban s ez irányzatban rendszerré álltak össze — Gyulai, Salamon, Arany, Erdélyi —, Erdélyit és Aranyt Gyulaival és Salamonnal szemben éppen az különbözteti meg, hogy nézeteik, „rendszerük” nyitott és előlegező az elkövetkező nézetek és rendszerek irányában. Kettejük különbségét viszont e tekintetben abban láthatjuk, hogy Aranynál e kezdemények szorosabban kritikaiak s ezen belül poétikaiak, Erdélyinél viszont inkább általános esztétikaiak s ezen belül az általános művészi fejlődés menetét, távlatait értelmezők.

Arany második lapja, a *Koszorú* ugyan már címfeje szerint sem elsősorban kritikai lap volt; Arany maga pedig bírálatot s elméleti vonatkozású cikket alig írt bele. Ily jellegű cikkeit a

Figyelő lávaömlésű termése foglalta magába. Mégsem lehet azt mondani, hogy Arany kritika-történeti jelentőségét illetően második folyóirata ne lett volna fontos. Híres arcképeit ebbe írta, s ha összegező, magasabb szinten összegző jellegére kívánunk példát mutatni, úgy éppen ezeket kell fölmutatnunk. Amit például a *Gvadányiban* tud, azt előtte, Erdélyit és Keményt sem véve ki, nem tudta senki. Amit ő ott sűrít és felhasznál egy mű, egy irány, egy jelenség értelmezésére és értékelésére, azt nem sűrítette és nem használta föl azaddig még senki a magyar kritikában és irodalomtörténetírásban. A (sainte-beuve-i) egyéniség-földezés egyesül itt a központi mű esztétikai alaptulajdonságára összpontosító (goethei) elemzéssel; a poétikai fogalmakban gondolkodó (schlegeli) elemzés a történetiség (hegelies) nézőpontjával, a nemzeti irodalom történetének (herderi-gervinusi) külön szempontja az összehasonlítás általánosító (villemaini) látószögével, a (Macaulay-féle) művelődéstörténeti elv a (hettneri) szociológikus eszme- és ízléstörténettel. Mindenekelőtt azonban az irodalom önelvűségének és társadalmi-történeti függésének dialektikájára s a műnek és az alkotó egyéniségének összefüggésére mutat oly példát itt, melynek nem sok párhuzamát lehet föllelni ekkor az európai kritikában sem. A magyar kritika addigi két legmagasabb pontján, Erdélyin és Keményen is messze túlhaladt itt úgy, hogy az előbbinek történetiségét, az utóbbinak szociológikus műfaj- és stílusmagyarozatát tette magáévá. Amit a *Zrínyi és Tassó*ban nyújtott ugyanez években Arany, az is oly úttörő volt az összehasonlító ágban, melynek színvonalbeli társait csak a Schlegelek munkásságában jogosult megjelölni. Az arcképekben azonban együtt alkalmazott számtalan oly termékeny gondolatot, mely az előző félszázad kritikái eszmélkedésében csapódott le. Nem azt igazolja ez, hogy olvasta mind a hivatkozott szerzőket, ismerte a hivatkozott törekvéseket, hanem azt, hogy kritikái gondolkodásának iránya főbb elemeiben egybevágtott az európaiával. Főbb elemeiben, mondjuk — mert gondolkodásának összefogó keretét, vázát és alpmércéit viszont az egészen sajátos magyar jellemzetű „népnemzeti” kritika szolgáltatta, melynek történetbölcseleti-ideológiai alapozását az előbbieken vázoltuk.

Kritikai felfogásának alapja — a függés és önelvűség dialektikájának megfelelően — két pontban sűríthető össze. Az irodalom feladata ebben a korban az, hogy a nemzetet mint azonos céloktól és eszményektől vezérelt erkölcsi-szellemi egységet s mint igazságos, méltányos rendű szociális közösséget segítse megteremteni. Mert csak az ily egység és közösség biztosíthatja a nemzet létét akkor, midőn a függetlenségért és polgárosodásért vívott harc új szakaszába lép, s midőn a polgárosult európai népek közösségébe olvad. Nemzeti egyéniségéhez csak így hasonlíthatja hozzá az európai civilizációt és kultúrát, csak így lehet és maradhat azonos önmagával. Az emberiség sokféleségből összeálló egyetemességében, csak ha azonos önmagával, képviselhet értéket, s így képviselhet értéket a világirodalom egyetemességében is. „A szépek nem lehet megtagadnia, büntetés nélkül, a nemzetit” — mondta ki a nézeteit végösszegző egyik fragmentjében (Krk. XI. 550.). Ez tehát felfogása foglalatainak első pontja.

Második pedig az, hogy az irodalom ezt a függőségéből következő feladatát csak úgy töltheti be, ha saját törvényei szerint ölt testet, ha mint öntörvényű létező létezik. „A katona úgy szolgálja legjobban hazáját, ha megfelel a katonai célnak. Bizony a költő is — mint költő —, ha a költői célt semminek alá nem rendeli. Ám izgasson, lelkesítsen, de soha az esztetika, az ízlés kárával.” (Thaly-glossza, Krk. XII. 276.) Másutt még pontosabban így szólt a függőségtől elszakíthatatlan öntörvényűségről: „a költőnek azért, hogy nemzete előmenetelét eszközölje, éppen nem szükség a politikától kölcsönözni eszméket: ő énekeljen, költson úgy, mintha végcélja nem egyéb volna magánál a költészetnél: már megtette kötelességét nemzete irányában.” (Tompának, 1853 V. 23, HIL, III.) Majd egyetemesre tágítva a kérdést így: „Mintha bizony a költő nem akkor volna bölcsész is leginkább, midőn összhangzatos alak- s tartalommal előállítja a szépet, azon szépet, mit a philosoph értelmezni sem tud. Mintha szükség volna ezen fölül, s az összhang kárára bölcselmi közhelyekkel rakni meg a költeményt.” (1859, *Zrínyi és Tasso*, Krk. X. 364.)

Mi volt az önelvűség követelményének konkrét esztétikai, kritikai tartalma Aranyánál?

Az önelvűség, az autonómia követelménye az újabb kori európai gondolkodásban Kantnál nyert jelentőséget és jól körülhatárolt alakot. Az erkölcs, illetőleg az erkölcsi akarat önelvűségéről volt ott ugyan szó, mégpedig idealista, immanenciára és relativizmusra hajló módon. De két, számunkra fontos ismérve jelen volt ott is mindennemű autonómiának. Az egyik az, hogy az a létövezet, mely autonómiára tart igényt, saját természetéből kell, hogy származzon céljait és törvényeit. „Autonomie der Willens ist die Beschaffenheit des Willens, dadurch derselbe ihm selbst (unabhängig von aller Beschaffenheit der Gegenstände des Willens) ein Gesetz ist.” (*Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, II.) A másik az, hogy az autonómiára igényt tartó létövezetnek oly alapvető feladatot kell betöltenie a lét egészében, melyet semmilyen más létövezet be nem tölthet s így amennyiben betöltve nincs, a lét egésze nemcsak szegényebbé, de lényege szerinti fönmaradásában is veszélyeztetetté válik. „Die Autonomie der Willens ist das alleinige Prinzip aller moralischer Gesetze und der ihnen gemässen Pflichten [...] und diese ist selbst die formale Bedingung aller Maximen, unter der sie allein mit dem obersten praktischen Gesetze zusammenstimmen können.” (*Kritik der praktischen Vernunft*, I. G. 8.)

E feladat kijelölése s e célok és törvények kijelölése minden jelentős kritikai gondolkodónál más és más megfogalmazást nyer. Aranyánál ez a feladat az *emberi jó* és az *emberi igaz* mellé az *emberi szép* megteremtése. Megteremteni az emberi szépet úgy lehet, ha a valót az eszményben, az eszményt pedig a valóban mutatjuk meg. A valót eszményíteni, az eszmét a konkrét egyedi valóban megformálni: az esztétikai értelmű emberi szép létrehozásának ez a fő törvénye. Az eszmény és való ily *eggyéalkotásra* csak a művészet képes, s eszmény és valóság egygyéalkotása nélkül a lét nemcsak szegényebbé, de emberi jellegében, méltóságában is veszélyeztetetté is válnék. „... az embert az igaz és jó még nem elégíti ki teljesen.” Az eszmény és való „forma által” teremtett, a jó és igaz formált valóság általi, „indirekt” megnyilvánítására az embernek elengedhetetlenül szüksége van. (*Széptani jegyzetek*, Krk. 532–535.) Az ember antropológiai lényegéhez tartozik a szép igénye; a szépé, mit „a philosoph értelmezni sem tud”, nem hogy *teremteni* tudná.

Az emberi jó, az emberi igaz, az eszményi éppúgy, mint a való, amelyben fölfoghatóan megképződik, amelyben esztétikailag megformálttá lesz, szükségképp nemzeti. A nemzeti mind az eszményinek, mind a valónak lényegi határozománya. Különösen az irodalomban, mely nyelvi megjelenítése következtében kötöttebb a nemzethez, mint a többi művészet. Az az eszköz, mellyel az ő korában az ily függőségű és önelvűségű irodalmat leginkább meg lehet valósítani, felfogása szerint a népies irány. De az irodalom függőségének és önelvűségének egyszerre, dialektikával eleget tenni nem kiváltsága egyetlen iránynak sem. A népies helyébe is, midőn betöltötte szerepét, más léphet. „A szépnek tehát nem lehet megtagadnia büntetés nélkül a nemzetit; de a népiesre nem szorul okvetlen. — Viszony köztük ilyenforma: Általános (emberi): Különös (nemzeti): Különös (népi)” — így összegezett már idézett fragmentjében.

Az irodalom függőségének és önelvűségének tehát jellegzetesen reformkorias tartalmat adott: segítse a nemzetet a korszerű eszményítés segélyével azonossá tenni eszményi önmagával; s a függőség s önelvűség dialektikáját is a reformkori fejlődés egy alapvető kérdéskörén át, a nemzeti egység kérdéskörén át munkálta ki.

1.4. A népnemzeti irány ellenzőinek két csoportja: irodalomközeleti és irodalomszemléleti ellenzék

Nem foglalta-e azonban magában egy új irány ismérveit az elenzék kritikai tevékenysége? Vajda kritikai érdekű írásai a társadalmi osztályok más történeti minősítésének távlatában állították az irodalom függőségének kérdését. Ez kritikai normáit is módosította. Egészében azonban mind a függőség, mind az önelvűség kérdésében a reformkori kritika sánpárjain haladt még akkor. A nemzeti jellem és a nemzeti egység, az eszményített valóság s a valóságban

megképződött eszmény vezérelemei voltak az ő felfogásának is, bár kétségtelenül eltérő hangsúlyú elemei. De egészében irodalomról alkotott ekkori felfogása a népies-nemzeti kritika egy alkalmi (s eléggé végig soha nem gondolt) változatát jelentette. Ellenzékiése többnyire csak politikai volt, s amennyiben irodalomkritikai is, úgy akkor sokszor inkább csak csoporti, irodalomközéleti, mintsem esztétikai. S Zilahyval is hasonló volt a helyzet; csakhogy az ő ellenzékiességében a csoportjához erőteljesre élezett nemzedéki elem is járult. Ugyanígy állt a dolog Reviczky Szevér csoportjával is, amely lapcíméül is ezért választotta az *Új Nemzedék*-et, amit viszont Arany épp azért bíralt oly keményen, mert, szerinte, a nemzedéki szempont nem lehet az irodalom kritikai alapszempontja. (A.J.Krk 82,413)

Akik valóban újat hoztak a kritika szemléleti alapozásában, azok Riedl Szende és társai voltak. A polgári liberális ideológia pozitívista fokozatú világképi alapjáról támadták a népies-nemzeti irányt, bár nem egyben a pozitívista művészetszemlélet oldaláról is. A pozitívizmus irodalmi vezérei, Taine és Renan ebben az időben még eléggé ismertek sem voltak hazájuk határain túl, bár a *Jézus élete* (1863) vert hullámokat Magyarországon is, *Az angol irodalom története* (1864) pedig néhány ismertetést is nyert. Riedl és társai azonban még csak St. Mill, főleg pedig Comte átsugárzását fogadták be, de azt is német prizmán át, a művelődéstörténeti iskola, a Jungdeutschland, a vulgármaterialisták s a herbarti fiziológiai-panpedagógiai szemlélet prizmáján át. Ha esztétikusra, kritikusra hivatkoztak, úgy Robert Zimmermann, Hermann Lotze, Ludwig Börne, Ludolf Wienbarg, esetleg Karl Rosenkranz volt az. A természettudomány, kivált a biológia és a lélektan elsőbbségének hangoztatása, a nemzetgazdaságtan s a szociális haladás szempontjai érvényesítésének követelménye, az ember társadalmi nevelésének sürgetése, az általános emberinek előtérbe helyezése — ezek voltak, amit irodalomtól és kritikától egyaránt kívántak. Az irodalmat a szellemi élet középpontjában a tudománnyal óhajtották fölcserélni, s a tudománnyal szemben az irodalmat szolgálóleánnyá fokozták le. Az irodalomnak csak függőségét látták, önelvűségét elhárították; a haszonelvűséget gépiesen, csupán élettani és közgazdasági módon értették. Az irodalmat a tudománynépszerűsítés és a köznevelés kiváló, de mással is helyettesítő eszközének vélték. Az irodalomnak sem saját létmódját biztosító törvényeit, sem saját létövezetét biztosító feladatait nem ismerték föl és nem ismerték el. A korai scientizmus újdonsült és vidékies eltűzői voltak.

Riedl és társai azonban vezércikkyszerű irodalmi közíráson nemigen jutottak túl. Elveik szólamyszerű kinyilvánítása, a népies irány kihívó elhárítása, az európai korszerűség vádbeszédes számonkérése jellemezte őket. Riedl maga elsősorban nyelvész volt, s gárdával alig rendelkezett. A réteg, amelyre appellált, a városi értelmiségi kispolgárság, vékony is volt, többnyire németül beszélt, s irodalmi „termelői” s „fogyasztói” tevékenységének magyarul még csak a kezdetén állott. Mire belőle Riedl gárdát nevelhetett volna, lapjai megbuktak.

Mint ahogy az övénél jobban pártolt, szélesebb támasszal rendelkező lapok is sorra megbuktak az évtized közepére; vagy ha mégsem, elvesztették lendületüket és arcújukat, mint például Csengery lapja, melyet immár nem is egymaga, hanem Lónyay Menyhérttel együtt szerkesztett és irányított.

1.5. A föllendülés kalasztrófászerű elhanyagolása

Az irodalomszociológiának elsőrangú vizsgálati anyagot nyújtó tény az a zuhanásszerű hirtelenséggel beállott apály, amely a magyar szellemi életben, kivált pedig az irodalomkritikában 63—64—65-től az évtized fordulójáig a nagy föllendülésre következett.

Okául lehetne, persze, adni tisztán személyes mozzanatokot is. Zilahy meghalt, Reviczky párbajban esett el, Vajdát a körötte terjedő honárulási gyanú kényszerítette elhallgatni, Kemény mögött az elsőttetés árnyai ködlöttek föl, Arany az Akadémia főtitkára lett, Erdélyi elbetegesedett s hamarosan meg is halt, Salamon a történetírásba váltott át, Riedl iszákosságba züllött le — és így tovább.

Mindez azonban, bár közrejátszhatott, nem lehetett a lényegi ok. Sőt, részben, következmény volt. Arany szívesebben lett volna szerkesztő, mint főtítkár, Kemény meglehetősen politikai publicisztikát írt még, Salamont senki sem kényszerítette átváltásra, Csengeryt sem a szerkesztés megosztására, majd közlönye megszüntetésére, Egressy sem parancsra adta föl lapját, Riedl sem a körülményektől függetlenül merült alá a kocsmagözbe. A lényegi ok a politikai események irányvételében volt, illetőleg abban a társadalmi átalakulásban, mely ezt az irányváltozást létrehozta és megszabta. Társadalomtörténeti kitérőt kell tehát e ponton tennünk, hogy ok-okozati kapcsolatokat kíséreljünk meg fölmutatni. Futólagosan, persze; bár egy kritikátörténeti munkában tán még ennyi is túlságosan részletesnek tűnhet majd föl.

A föllendülés eszközlője: az értelmiség; szándékai és reményei; tévedése. — Ennek a föllendülésnek közvetlen eszközlője az az értelmiség volt, mely ebben az időben már nemcsak az irodalmat *termelő*, de már az irodalmat *fogyasztó* tényezők közt is az első helyen állt. Nem nemes honoráciorok, értelmiségi szintű és életformájú polgárok és nemesek alkották e réteg zömét. Polgári törekvésű, liberális felfogású volt többségében ez az értelmiség; az ország polgárosító, liberális, demokratizáló átalakítását óhajtotta. Arany glosszáiban egész szívvel magasztalta a polgári liberális tudósok tevékenységét s melegen ajánlotta írásaikat olvasói figyelmébe; a geológus Hantken Miksát, a közgazdász Weininger Vincét, az „államtudor” Kautz Gyulát. „Így már lesz belőlünk valami!” — üdvözölte újra meg újra egy-egy „derék szaklap” megjelenését „az erdészet és mezőgazdaszat” vagy „a kereskedelem és az ipar köréből” (pl. Krk. XII. 68.). S ami ezt a szellemi-kritikai föllendülést hajtotta, azt a reményt is ő, a korszak legjelentékenyebb irodalmi képviselője fejezte ki költői szinten legnagyobb erővel (— s jellemző módon: reformkorias-Vörösmartyas rájátszással): „És vissza nem foly az időnekárja, / Előre duzzad feltarthatatlanul; / Csak szélén marad vesztég hinárja, / S partján a holt víz hátra kanyarul. / Bizvást! mi benne vagyunk a fősodorban; / Vesztég közülünk talán még nem egy; / De szállva, im, elsőik közt a sorban, / Vászunk dagad, hajónk előre megy.” (I. még 1861 c. versét.)

Ez az értelmiség a reformkor még nem forradalmi, még nem radikális végfokának folytatására látta elérkezettnek az időt. S — tévedett.

Az értelmiség lehetőségeit — a történelem eddigi szakaszain — a társadalom vezető erőinek magatartása szabta meg. Cselekvési tere függő és viszonylagos. Különösen az volt az akkori ipari-technikai fejlettség fokán, a földművelő Magyarországon. Arany Hantken Miksát dicsérte, Weininger Vincét ajánlotta, Csengery Kautz Gyulát buzdította, de a gazdasági-társadalmi támaszt, „bázist” az óhajtott művelődési s az általa vezérelni kívánt nemzeti föllendüléshez a középbirtokosságtól várták. S — hiába.

Arany előfizetőinek névsorából meglehetősen sokat tett közzé. Néhány hagyományosan irodalom*pártoló* arisztokrata család neve, frissen magyarosított polgárnevek, magyarosítatlan német és rác nevek, vidéki (kassai, győri, brassai, debreceni, kolozsvári stb.) magyar polgárnevek alkotják e listákat; s szerzetesi rendházak meg protestáns kollégiumok. Csak a középbirtokossággal találkozni rajtuk aránytalanul ritkán.

Arany Széchenyi emlékezetére írt ódát, szobája falán Deák képe függött, asztalán Teleki László arcmása állt. A támaszul óhajtott réteg azonban sem Telekit, sem Széchenyit, de még csak Deákot sem követte igazán. 1861 kulcsembere a következő félszázad távlatából nem Széchenyi, sem Teleki, még csak nem is Deák volt. 1861 *politikai kulcsembere* az ifjú Tisza Kálmán. A középbirtokosság, melynek polgárosodására a művelődési föllendülésben ez az értelmiség támaszkodni óhajtott, megbuktatta a nem neki való vezért, Telekit, s megválasztotta a neki valót, Tiszát. A tábor rátalált vezérére, a vezér táborára. Nem a „fősodorban” állt ez a tábor, hanem túlnyomó többségében a történelem „holt vizében”.

A magyar középbirtokosság gyors erjedésének s hirtelen tagozódásának esztendei voltak ezek. Az erjedés ugyan már előbb is megindult. De az erőszak elvű idegen kormányzás külső nyomása addig összetartotta ezt a sok elemű tábort, amely a vállalni vélt, de tisztázatlan

értelmű 48 jegyében összetartozónak s összetartónak hitte magát. Most azonban az események hatására tudatosult és előtérbe lépett az érdekek és felfogások különbözősége s a jelszavakat szembeesíteni kellett az érdekekkel. A középbirtokosság, természetesen, nem állt egyöntetűen, egészében és azonnal Tisza mögé. Voltak, szép számmal, akik hűek akartak maradni 48 társadalmi jelentéséhez és következéseikhez. Ezek azonban többnyire magányosan álltak vagy súlytalan, töredezett csoportokba verődtek. A többség kétségkívül Tisza mögé sorakozott. Mert akik egyelőre még nem álltak is oda, hamarosan megtették azok is. Eötvös, Csengery, Kemény, Erdélyi, Arany *Deákja* mögé vajmi kevesen álltak a középbirtokosságból. Sokkal inkább Andrassy *Deákja* mögé sorakoztak ők. A Deák-párt páratlanul sebes szétesése, megújulásra való teljes képtelensége, szellemi vezetőinek gyors elszigetelődése 67 után ezt bizonyítja. Az a mélyen haladásellenes folyamat, amely az 1875-ös pártgyűlésben mutatta meg értelmét s a dzsentrizmus igazodó rend fölépültében, majd pedig az első világháborúban és következményeiben hozta meg keserű gyümölcsét, ekkor vett határozott irányt. Tisza 61-ben a helyzet kulcsembere volt; 75-ben már a hatalomé lett s maradt is lényegében — 1945-ig.

1861 választójának értelme: polgári liberalizmus vagy junker világ. — 1861 döntő év a magyar társadalom, a magyar művelődés, irodalom és kritika történetében egyaránt. A választój éve. Nem a forradalom vagy kiegyezés választójáé azonban.

1861-ben Magyarországon nem volt forradalmi helyzet. Az elnyomó idegen hatalom és a nemzet viszonya kétségkívül pattanásig feszült. Egy (sikeres vagy sikertelen) *nemzeti felkelés* lehetősége benne rejtett a körülményekben. Ha azonban forradalminak az oly helyzetet tekintjük, melyben ama rétegek játszzák a mozgató energia szerepét, melyek erőszakkal is készek érvényt szerezni amaz akaratuknak, hogy a szociális és gazdasági rend gyökeres átalakításával elhárítsák a fejlődés fő akadályait — úgy akkor Magyarországon ez években forradalmi helyzetről nem beszélhetünk. Forradalmi csoport az lett volna, amely a 48-as alkotmány szellemében a két legfontosabb és elválaszthatatlan kérdésben, a nemzetiségi és a földkérdésben túllépett volna a 48-as alkotmányon. Ilyen csoport azonban nem volt.

A száműzött Kossuth (s Klapka és Irányi) az első kérdésben megtette ugyan e lépést, bár ő sem következetesen. Oly hazai csoport azonban, mely az ő álláspontját határozottan s középpontba állítva vállalta volna, nem volt. Az egységes politikai nemzet követelményét azonosították az egységes állam követelményével. A több egyenrangú nemzet egységes államának tételéig, amely pedig a nemzetiségi radikális, de még nem szeparatista vezetőiben, távlatosan legalább, ekkor már megfogamzott, nem jutottak el. A nemzetiségek irányítói ezért vélték joggal úgy, hogy a magyar vezető réteg állama jövőjének nagy lehetőségét játszotta el 1861-ben. Teleki bukását szinte valamennyi nemzetiségi vezető mély sajnálattal fogadta. Teleki ment el a hazaiak közül legmesszebbre, és ameddig elment, szinte csak maga ment el. Bukásának egyik alapokát nyilván ebben kell keresnünk.

Nem a forradalom és kiegyezés választóján állt 1861-ben a magyar társadalom, a magyar politika. A liberális és demokrata elvű 48-as alkotmány liberális és demokrata gyakorlatú valóra váltásának és nacionalista, félféudális leszűkítésének választóján. Egy demokratizáló polgári liberalizmus választóján, s egy demokráciaellenes junkerállam választóján.

Az irodalmi értelmiség szembesülése a valósággal; Arany elkomorodása s végleges szakítása a kritikával. — Az az értelmiség, mely az 59—61-es művelődési-kritikai föllendülést létrehívta, a két lehetőség közül az elsőt óhajtotta. Az a réteg viszont, melyre e föllendülés továbbvitelében támaszkodni akart, a másodikat. Oly reformkor végi helyzet folytatását várta ez az értelmiség, melyben a társadalom tudatformálásában újra középpontban áll az irodalom is. Azok a politikai vezetők, akik lényegében ehhez az értelmiséghez tartoztak — Csengery, Eötvös, Kemény (sőt, fél arcával maga Deák is) — teremtették meg Arany pesti életének, lapjainak feltételeit, s az Akadémia és a Kisfaludy Társaság választásait elsőrangú *politikai* feladatként

maguk irányították. A tény, hogy a 61-es művelődési föllendülés uralkodó eleme a tudományos, elméleti, kritikai elem volt, arról vall, felfogásukat a korhoz próbálták formálni, módosítani. Felfogásuk gyökeres megváltoztatására lett volna azonban szükség, mert gyökeresen megváltoztak a körülmények is. S ezt nem tudták megtenni. Midőn felismerték vagy megérezték elvrendszerük s a körülmények össze nem illését, elvesztették biztonságukat, s új felfogás kialakítása helyett, bár nem utóvédharcok nélkül, visszahúzódtak.

Arany elhallgatása — kiről sokszorosan aláhúztuk: e föllendülés címszereplője, ez irodalmi értelmiség szószólója volt — iskolapéldája e folyamatnak. Azt a kritikai felfogást, melyet ő képviselt, csak akkor lehetett volna tanítássá, mércévé, követelménnyé emelni, ha oly körülmények álltak volna mögötte, mint aminők föltételezésével ő azokat megfogalmazta. A nemzetet, mint szellemi-erkölcsi egységet, mint méltányos rendű közösséget, mint családot, mint az ember természetével azonos kollektív egyéniséget a reformkor végső fokának kritikája kitűzhetette a valóságban megképzendő, a valóságban tükrözendő eszményül, mert joggal láthatta úgy, hogy a közélet vezető ereje, vezető rétege, melyre e reformkor végi kritika és irodalom támaszkodni kívánt, ugyancsak ezt akarja. Ily körülmények között eszményíteni ezt a valóságot, *ebben a* valóságban fölmutatni *ilyen* eszményt lehetett; az önelvűség és függés dialektikájának ama módját, melyet Arany kidolgozott, művekben realizálni, kritikákban mércétül állítani *akkor* még lehetett.

Ekkor azonban már nem.

Aranynak egyetlen kritikáját sem érte annyi vád az utókor részéről, mint *Hebbel-bírálatát*. Joggal. Ám ha szemléletének egészébe helyezzük, mást mond, mint egymagában. Arany a pauperizmus ábrázolását nem tartotta tanácsosnak. Megszüntetésére az író úgysem adhat javaslatot, s így művésze az eszmény és valóság egygyétreemtését nem képes elvégezni. A pauperizmust a történelem szüntetheti meg. Oly nemzeti fejlődés, mely természetével azonos egyéniséggé, méltányos rendű közösséggé, családdá teszi a nemzetet. Eszményi nemzetté: azzá, lényege szerint ami. Ha ezt segíti elő az irodalom, akkor segít a pauperizmuson is saját, esztétikai törvényei szerinti eszközökkel. A reformkori liberalizmus jellegzetes eleme ez a hit, ez a remény, melyet Arany, bár gyötrő kétségek között, mind ez ideig őrzött.

Művei e remény őrzésének kötelezettsége és az iránta való kétség küzdelmében születtek. Értekező művei közül ma elsősorban azokat látjuk a kritika szemszögéből élőknek és tanulóknak, melyekben a társadalmi függés vázolt konkrét tartalma, a nemzeti jellem és egység nevében való eszményítés követelménye a bírált művek műfajánál fogva háttérbe szoríthatott; a *Fejes-bírálatot*, *Bulcsú-kritikát*, a *Szász* verseiről szóló elemzést, az *Irányok* líra-megközelítését. A *naiv-eposzunk*, a *Zandirhám* bírálat, a *Trencsényi Csák* vagy a *Hadshi Juhrt* analízise: ragyogó írások; részleteikből minden kor kritikusa sokat tanulhat; elsősorban azonban mégis a történelem számára igazán érdekesek, mint történeti adalékok. Az előbbiekben ellenben az önelvűség követelménye a társadalmi függésnek már egy más, a következő korszak felé mutató követelményét, tartalmát hívja, készíti elő.

S szépirói művei közül is azok állnak e korszakából közel a mai emberhez, melyekben a reformkorias reményei, követelményei együtt szólalnak meg a lehetőségük iránti mély kétség-gel. A középbirtokosság fordultán s a reformkori eszményeket őrző értelmiség magára maradtán, mindenestre, az ő bebalzsamozott reménye, hite is szétporlott a valóság érintésére. Hangulata, kedélye kritikusi-lapszerkesztői tevékenysége során oly mértékben komorult el fokról fokra, amely mértékben fokról fokra fölismerte tévedését. Levelezése, kivált a Tompához szóló, szemléletesen érzékelteti e belső átváltozás lépcsőzeteit. Már a *Szépirodalmi Figyelő* gyors bukása megrettentette; de még megpróbálta ébren tartani hitét; igaz, 1864-ben már csak az értelmiségre számított, de arra még számított; „... az igazi értelmiség még nem unt rá” lapjára — így biztatta önmagát. (Krk. XI. 848.) Sőt, még 1865-ös búcsú-cikkében is fölcsillant hinni akarása. „... ha Isten erőnknek kedvez s a közönségnek nem lesz annyira fájós minden áldozat, mint a közelebbi pár évben, úgylehet, megkísértünk valamit.” (Krk.

XI. 524.) Csak a kiegyezés évében, de még a kiegyezés előtt ismerte föl végképp irodalom-és kritika-eszményének s korának össze nem illő voltát. S leírta pályája tán legkeserűbb mondatát; a legkeserűbbet, amit egy lapszerkesztő, egy kritikus egyáltalán leírhat: „De kritikái lapszerkesztésem alatt elég alkalmam volt meggyőződni, hogy praeceptorságom nem kell senkinek — jó hát nem kell. —” (*Elbeszélő s elegyes költeményei előszava*, Ráth, 317.) S kritikus tollat, tudjuk, többé nem is vett kezébe, még magánkérésre, még baráti unszólásra, még levélben sem. S egy évtizedig szépiróit is alig.

1864-ben azt írta: „az igazi értelmiség nem unt rá lapjára”; 1867-ben viszont ezt: „nem kell senkinek”. Nem appellált többé „az igazi értelmiségre” sem. A különbség egy fontos irodalom-szociológiai fölismerés sejtelmét foglalja magába. A középirtokosság fordulása nemcsak azért járt oly súlyos következménnyel a magyar irodalomra, kritikára és művelődésre, mert elvonta mögüle kívánt támasztékát, hanem azért is, mert az értelmiségnek, kivált a hivatalnok értelmiségnek a dzsentri szellemhez való hasonulását indította el. Az így hasonult értelmiségből alakult ki az a jellegzetes magyar „*úri középosztály*”, mely ahelyett, hogy egy demokratizáló polgári liberalizmus élharcosává lett volna, maga is annak erőteljes gátlója lett.

Vajon Arany s azok az értelmiségiek, akik hozzá hasonlóan ábrándultak ki, csak azt látták-e be, hogy öröklött, őrzött eszmeviláguk nem illik össze többé a vezető réteg, a középirtokosság törekvéseivel — vagy azt is, hogy a maguk „polgárosító” liberalizmusa, sőt, maga a polgári liberalizmus is áthidalhatatlan ellentmondásokat rejt? Ezekre a kérdésekre igazolható feleletet a kutatás mai állapotában alig lehet adni.

A 61-es föllendülés gyors elhanyaglásának azonban volt egy másik összefüggése is a középirtokosságnál beállott változással. Mégpedig nem ily ideológiai közvetítettségű, hanem közvetlenül politikai. S ez az összefüggés ugyancsak amellett tanúskodott, hogy az irodalom és kritika szerepének reformkorias felfogása tarthatatlan. A középirtokosság az országgyűlés által ugyan nem érte el célját, az események menetéből azonban egyre biztosabb lehetett afelől, hogy az uralkodóház a Birodalom halaszthatatlan átalakítása folyamán a magyar birtokos réteget tekinti tárgyalófélnek.

A reformkorban a nemzeti élet feszítőerői jórészt az irodalom s a kritika terén összpontosultak, mivel a politika teréről ki voltak rekesztve. Most azonban már bizonyos volt, hogy az erők gyűjtőtere a politika lesz; csak e tér teljes megnyitásának időpontja volt még bizonytalan. Közelségéhez azonban Schmerling erőfeszítései ellenére sem fért kétség. Az irodalomra, a kritikára e tekintetben sem várt már a reformkorhoz hasonló feladat.

De nemcsak Arany, hanem a sokkal kevésbé borúlátó Gyulai, sőt az öreg, örökké optimista Toldy Ferenc is úgy látta, a társadalom vezető rétegei 1861-től fokozatosan magára hagyták a kritikát és az irodalmat, elfordultak ügyétől. „*Nincs kritika*, sőt oly irodalmi lapunk sincs, mely ha részben csak futólag is, de legalább felemlítene *mindent*, mi az irodalomban csak némi figyelemre méltó is megjelenik. Politikai lapjaink sem viszonozzák az irodalomnak azt a szolgálatot, mellyel neki tartoznak, miután ez nevelt nekik is magyar olvasó közönséget, mely az irodalom fáradozásai nélkül hihetőleg nem is léteznék” — így írt még 1870-ben is. (Akad. Értesítő, IV. 240.) S Gyulai még ugyanez évben hasonlóan szólott: „A . . . két nagy politikai pártban nem volt annyi lélek [1861 után], hogy részvények útján egy politikai nagy lapot alapítson, s az irodalom magasabb [kritikai] törekvéseit minden lehető úton-módon támogassa. A táblabíró, ki ma is csak politikai szempontból becsüli az irodalmat . . . nem ért rá ily csekélységre. A míveltebb közönség számára írt folyóiratok és könyvek találkoztak a legcsekélyebb részvétellel.” (Akad. Értesítő, IV. 252.)

Az új fölélnkülés csak 60-as és 70-es évek fordulóján indult meg. Az öregben is éber Toldy jól látta, hogy ez más, hogy ennek másnak kell lennie, mint voltak az eddigiéek: „Tennünk *kell!* mégpedig *mást* is mint eddig, s különösen többet, sőt sokat a tudomány és az irodalom terjesztése érdekében . . . Haladtunk a tudományban, a mérsékletben; új és nyomós talantumok léptek fel, s a mai harcok, ha vannak, nézetek és nem személyek körül folynak.” (uo.)

Gyulai is érzekelte a változást, mégpedig elsősorban a közönség oldaláról: „Úgy látszott, hogy e közönség [ti. a nemesi-birtokosi] napról napra fogy, de növekedőben van egy új, a társadalom alsóbb rétegeiből.” (uo.)

S valóban, aki változatlan folytatni akarta azt, amit az 50-es, 60-as években kezdett, védelmi állásba, a szellemi élet szélére szorult, mégha hivatalosan középpontban látszott is állni. Gyulai és Szász példázhatja. Akik egészen újat akartak vagy alaposan át kívánták alakítani a régit, azok lettek ez új szakasz megnyitói: Arany László, Toldy István, Endrődi Sándor, Asbóth János, György Aladár és társaik.

11. A záró határ: a 90-es évtized, a szemléletek interferenciájának évtizede

A korszak záróhatárát jóval könnyebb és jóval nehezebb meghatározni. Könnyebb, mert elvégzésében lehet napjaink irodalmi-irodalomtörténeti köztudatára támaszkodni. Ez a köztudat magától értetődően tekinti Kiss József lapját, s benne Ignotus és társai kritikai tevékenységét határpontnak. A lapról s e kritikai tevékenység tartalmáról többnyire ugyan nincs világos képe, de úgy tudja, hogy bennük és általuk valami egészen új kezdődött el a magyar kritikában.

Nehezebb viszont azért, mert oly mély vágás, oly erős cezura, oly néma évek, mint 67 körül, itt nem keletkeztek. Csupán személyi tények is jól érzékeltetik a két váltás különbségét. Míg a 70 utáni szakaszba, Gyulait leszámítva, az előző szakasz egyetlen jelentős képviselője sem lépett át a kritika tevékeny és termékeny munkásaként, 1890 után az 1870 utáni szakaszhoz szinte valamennyi képviselője alkotott még jelentőset és jellemzőt. Még azok is, akik a 70 utáni szakaszt megnyitották. Arany László verstani tanulmánya, Beöthy tevékenysége, Péterfy, Riedl Frigyes, Bodnár Zsigmond, Heinrich Gusztáv vagy a Palágyi-testvérek munkássága egyként példázhatja ezt. S ha a 90 előtti pályák messze átnyúltak az új szakaszba, a 90-es évtized átalakításának eszközlői, eszme-sugallói is majd mind elindultak már 90 előtt, Bródy éppúgy, mint Ambrus, Schöpflin Aladár, éppúgy, mint Kóbor Tamás vagy Katona Lajos.

S ha a szakasz kritikai írásainak érvként idézett, a tekintélyként hivatkozott külföldi szerzőit összegyűjtjük — akár magából *A Hétből* —, a listavezérek sokszorosan a korábbi évtizedek vezető pozitívista gondolkodói, főleg H. Spencer és H. Taine, de még A. Comte és St. Mill is. Velük szemben a pozitívista szakasz ellenlábasaiknak, s a pozitívizmusra következő életfilozófia képviselőinek, neve is viszonylag ritkán került elő. Még Nietzsche is ritkán, pedig már a 70-es évtizedben nagy nyomatékkal került föl a kispolgári ellenzéki értelmiség kritikai lapjában, az Endrődi—György Aladár—Szana-féle *Figyelőben*. A pozitívizmus baloldali, nem polgári, materialisztikus ellenfeleinek részaránya, kivált Marxé erősebb volt ugyan, de Taine-ét, Spencerét az övék sem közelítette meg.

Mégis nem lehet azt állítani, hogy ennek az évtizednek kritikája a pozitívizmus eszméivel éppúgy van áthatva még, mint az előzők. Ez az évtized — *A Hét* virágkora — az eszmék interferenciájának szakasza volt Magyarországon. A pozitívizmus legjellemzőbb irodalmi s kritikai következményei együtt érvényesültek a pozitívizmus ellenfeleiével. *A Hét* a jómódú közép-polgárság lapja volt, s vezérszerzői a „megújult”, a „megtisztított”, a „valódi” polgári liberalizmus képviselőinek vallották magukat. S azok is voltak, de csak a hivatalos dzsentrí-politika és művelődés nacionalista álliberalizmusához, szóliberalizmusához mérve. Ők azonban a klasszikus polgári liberalizmus eszméit is megtisztítani, kijavítani s kiteljesíteni vélték. Liberalizmusuk megkülönböztető vonásának maguk a teljes türelmet és befogadó készséget tekintették minden törekvés és eszme iránt, mely nem tört egyeduradalomra, kizárólagosságra. Filozófiai, esztétikai elveik és érveik tekintetében kritikáik a lehető *legvegyülékesebbek*, *leg-eklektikusabbak* voltak. Állásfoglalásaik ízlésbeli és indulati igenlő eleme azonban többnyire

hibátlan irányítói módjára mutatott a valódi polgári liberális demokrata gondolkodást és törekvéseket magukba ölelő művek és magatartások felé. Oly polgári liberális demokrata törekvésű művek és magatartások felé, melyek a demokratizmus fonalán és védelmében haladva előre, számtalanszor maguk mögött hagyták magát a liberalizmust is, s eljutottak a radikalizmus területére. Aki a demokratizmus védelme fonalán következősen haladt előre gondolkodásában, szembe kellett hogy kerüljön a liberalizmus alapellentmondásával, a magántulajdoni felépítés s a demokratizmus, a szabadságelv ellentmondásával. S ekkor vagy lemondott a szabadságelv teljessé bontakoztatásának igényéről, mint lehetetlenről, és megmaradt liberálisnak, vagy átlépett a radikalizmus mezőnyébe.

A radikalizmus azonban mind az egyének, mind a közösségek történetében átmeneti jelenség, átmeneti gondolkodási és magatartási fok. A XIX. sz. két uralkodó haladó ideológiájához, a liberalizmuséhoz és a szocializmuséhoz hasonló összetartó törekvése és eszmemagva, koherenciája a radikalizmusnak sohasem volt. Az a mérhetetlen tarkaság, az a szinte osztályozhatatlan ellentmondásosság, mely az anarchizmusoktól a fenimizmuson át az antiklerikalizmusig és antimilitarizmusig a radikalizmus irányzataiban uralkodott, emellett vall. Sokan, mint a liberalizmus legbaloldalibb s mint a szocializmus legjobboldalibb közös határsávját fogják föl. Mások — nem ellentmondva az előbbinek —, mint sajátos lelki, eszmélői *állapotot* tekintik, mely azoknak tulajdona, kik elhagyták már egyik alapálláspontot, de még nem léptek át a másikba.

Az ideológiai eszmélkedés e sémászerűen vázolt, bár nagyon is természetszerű történeti logikájának érvényesülését, persze, az tette lehetővé és az követelte meg, hogy a polgárság a századvégre annyira megerősödött, hogy immár eséllyel léphetett föl a hatalom részleges vagy teljes birtoklásáért. Illetőleg az, hogy a polgárság mögött nagyszűlyű társadalmi-politikai tényezővé fejlődött immár föl a negyedik rend is. Az irodalmat teremtő és fogyasztó, a kritikát gyakorló és szentesítő értelmiség lehetőségeit — utaltunk rá többször — a társadalom vezető, mozgató erejének magatartása határozta meg. A társadalom vezető és mozgató ereje pedig a 90-es évektől egyre inkább a polgárság lett, majd mind nagyobb arányban osztozott e szerepben a városi munkásság is. Az értelmiség jelentős részének lehetőségeit tehát immár az ő magatartásuk szabta meg. Az ő magatartásuk tette lehetővé eszméi vázolt történeti logikájának természetszerű érvényesülését.

Átfedéssé, kettős jellegű szakasz volt tehát a 90-es évtized. A polgári liberalizmus megkésett, bár még mindig hevesen akadályozott s csökkentett kiteljesülésének a korszaka. De egyben már a polgári liberalizmus meghaladásának, a polgári radikalizmus kezdeteinek szakasza is. Eszmekincsének, érvanyagának túlnyomó többségét még a liberalizmus pozitivistá világképű, fokozatú szakasza szolgáltatta. De a törekvések, melyek laza szövődékű ideológiává szervezték ezt az eszmekincset, részben már inkább a radikalizmusra utaltak át. A kritikai eszmék hihetetlen sokasága volt együtt. De ez nem azt jelentette, hogy az irányok és törekvések színeképe volt nagyon széles. Hanem azt, hogy az eszmék rendszerbe fogó ereje volt nagyon is kicsi. Gyakran egyazon szerzőnél, sőt, egyazon írásban is a legellentétesebb eredetű s következtetési eszmék zsúfolódtak össze. Így ezt az évtizedet mint a 67-től kezdődő korszak zárószakaszát is meg kell tárgyalni a magyar kritikátörténetben; de meg kell tárgyalni mint a századfordulóval kezdődő új korszak nyitó szakaszát is.

Ezzel azonban arra a pontra jutottunk, ahol immár halaszthatatlan a fölvetett korszak szakaszainak kijelölése s a szakaszok jellegének közvetlen meghatározása.

Mielőtt azonban erre térnénk, tanácsos a pozitívizmusról néhány összefoglaló szempontot felemlíteni.

III. A pozitívizmus néhány vonása az irodalomkritika szemszögéből

III. 1. Az irányzat földrajzi és történeti rétegei; társadalmi funkciója

A pozitívizmus meghatározására számtalan általános definíciót alkottak. Sok a kitűnő közöttek, de teljesen kielégítőnek egyiket sem tekinthetjük, ha egy ily definíció ismervéül azt követeljük meg, hogy a szóbanforgó gondolkodási irányzatnak legfőbb eszmei lényegét és legfontosabb történeti funkcióit egyaránt magában foglalja. Ez a helyzet ugyan rendszerint más gondolkodási irányzatok esetében is fennáll. A pozitívizmusban azonban, azt mondhatnánk, az irányzat természetéből, származásából, eszmei és történeti lényegéből következik.

Majd egy évszázad gondolkodását hatotta át, s ebből egy félszázadét uralkodó módon. Ezalatt számtalan változáson ment át, mind eszmei lényegét, mind történeti szerepét illetően. Számtalan új időrendi fokozata, változata keletkezett, s e történeti változatok mellé földrajziak, nemzetiak is sorakoztak. Nemcsak korszakonként, hanem országoként is más-más jelleget öltött, más-más szerepet töltött be ez az irányzat. Sőt, az egyes életterületek, az egyes tudományterületek is más-más szerepben, más-más jelentésben mutatták be. *Sem egységes elméleti alapvetésről, sem egységes fejlődésmenetről* nem beszélhetünk esetében. *Egyes alapelvei* azonban, bár erősen változott szerepben és alakban, *végig középpontjában* maradtak, s bizonyos laza eszmeegységet, összetartást, állandóságot kölcsönöztek neki.

Meghatározását, leírását, tehát alkalmanként az adott vizsgálati terület, az adott vizsgálati cél szemszögéből ajánlatos elvégezni; csak azt a vonását kiemelni, amely az illető területen döntő, s amelyből a többi tulajdonságai is leszámaztathatók az illető területen.

Az irodalomkritikai tevékenység néven nevezett, programszerű alapiránya voltaképp akkor lett, amidőn születési tudattartományában már rég delelőjén állt, sőt, már túl is haladt rajta. A történetírásban, a közgazdaságtanban a 20-as—30-as évek Franciaországában és Angliájában már egyik vezető irányzatnak számitott, s annak számitott a jegyében kiépülő szociológiai gondolkodásban is. Nevét, ismeretes, Comte adta meg; ő foglalta össze elsőnek főbb vonásait és tendenciáit, ő rakta le első elmélet szerű alapozását is. Az általa elméletté összefogott eszmei vonások és gondolati tendenciák nagy része azonban már a 20-as évek előtt is jelen volt, főleg az angol, kivált pedig a francia gondolkodásban. Nemcsak a saint-simonizmussal benne rokonok, hanem a saint-simonizmussal benne szembekeverülők, a saint-simonizmus radikalizmusát benne kioltók és leszerelők is.

Hasonló volt a helyzet az irányzat irodalomkritikai behatolásában is, az 50-es—60-as években. Taine és Renan nevéhez fűződött ez a behatolás, *címszöszertűen*. De már a 30-as, 40-es évek francia, angol, sőt, német kritikájában is jelen volt az irányzat számtalan eleme. Részint Comte életművének, de még inkább a litterátus körökben kedveltebb, az irodalomhoz közelebb álló, a nagyszerű stilszta St. Mill eszméinek közvetlen kisugárzására. Részint és *elsősorban azonban ama szükségletek hatására*, amelyek Comte, Mill és társaik életművét is létrehívták. Sainte-Beuve pl. már két évtizede javában alkalmazta a miliőelmélet tételét, mielőtt még Taine föllépett volna vele s nevet adott volna neki.

A pozitívizmust az *az értelmiségi polgárság* hozta létre, amely a szabad tőkés vállalkozást követelő és a reá alapozott rendet megvalósító ipari-kereskedelmi burzsoáziához kapcsolódott. Szembenállt így a földbirtokosi előjogos osztályuralommal s annak egyházas-vallásos ideológiájával. De szembenállt azokkal az elméletekkel, szellemi politikai irányzatokkal is, amelyek forradalmi úton kívánták a társadalom haladását, a liberalizmus ideológiájában összegeződő célokat elérni. S persze, ezúttal sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az az értelmiség, amely a pozitívizmus eszmekincsét kidolgozta, nem volt egészen azonos azzal a gazdasági réteggel, amelynek érdekeit kifejezte: nem volt egészen azonos a szabad tőkés vállalkozást követelő burzsoáziával. A távolság közöttük hol szűkült, hol szélesbült, de valamelyest végig megmaradt.

A pozitívizmusnak az volt a főadata, hogy a liberalizmus ideológiáját, célkitűzéseit és eszményállításait oly gondolkodási formákkal, elméleti módszerekkel lássa el, melyek biztosítják a forradalom utáni, konszolidációs *polgári értelem* uralmát. Amelyek mind a francia radikalizmus „irreális” forradalmi túlzásaitól, mind pedig a német romantikus filozófiák „elvontságától”, „képzelt irracionálisától”, „transzcendens metafizikájától”, de méhében forradalmat hordó dialektikájától is megtisztítják és megóvják a polgári liberalizmus alapeszméjét: a „józan”, a „tárgyas” *Evolúciót*. A pozitívizmus a polgári evolúció kivitelezésének oly módszerbeli újr alapozása volt megteremtőinek hite szerint, amely az evolúciót a szabadságeszmében kísértő „voluntarizmustól” és „irracionalizmustól” egyaránt megvédi. Valójában azonban a történeti dialektika forradalmiságától fosztotta meg a haladás eszméjét, s oly „*evolúcionizmussá*” laposította végül el, mely Spencer analógiás, organicista természeti fejlődés-elvében tetőzött.

Ugyanakkor azonban mégsem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy ez az újr alapozás továbbra is a társadalmi haladás föltételezésén nyugodott. Nemcsak a felvilágosodás eszméihez és a korai szocialisztikus eszmékhez volt valamennyi jelentős képviselőjének kapcsolata, hanem a hegelianizmushoz is. Jelképies e tekintetben az, hogy az irányzat utolsó nagy képviselője, Taine, az európai értelmiség közadakozásából hatalmas emlékművet szeretett volna létrehozni „az emberi szellem e leghatalmasabbikának”. Óhaja megvalósításában tényszerűen a francia-porosz háború, érzületében a kommün bekövetkezése akadályozta meg.

III. 2. Az irányzat gondolkodástörténeti helye: a tárgyiasság kérdése.

A hegeli filozófiához való viszonya a pozitívizmus gondolkodástörténeti helyét igen tárgyszerűen segíti meghatározni. S így kritikátörténeti szerepét is. Nem csupán, s talán nem is közvetlenül és elsősorban az evolúció játssza e helyzetmeghatározás tekintetében a főszerepet, — legalábbis a kritikátörténetében nem. Hanem a tárgyiasságnak (az evolúcióval szorosan összefüggő) problémája. A hegeli filozófiát ehhez a helyzetmeghatározáshoz mint a koratizenkilencedik századi, mint az 1848 előtti liberális ideológia bölcséleti csúcspontját és legszélesebb összefoglalóját kell tekintenünk; s mint a nagy liberális történetfilozófiák elsőszámú reprezentánsát.

A pozitívizmus, mint ilyennek kívánt a helyébe lépni, ill. mint ilyet kívánta kiiktatni. Comte *teljes bölcséleti rendszer* megalkotásának igényével lépett fel. Rendszerét, törekvéseit a marxista szakirodalom többnyire Engels Tönnieshez írt híres levelének három pontja alapján szokta jellemezni. „Egy sor zseniális gondolat” van együtt Comte-nál, így szólt Engels, de durván eltorzítva, helytelenül kifejlesztve, s társulva és ellentétben állva egy fölötté „lapos, filiszteri szemléletmóddal” s egy oly vallásteremtéssel, mely hierarchia ugyan, mely katolicizmus ugyan, de kereszténység nélkül (Catholicism without Christianity). (Ausgewählte Briefe, Berlin, 1953, 577).

A kritikátörténetben mégis — nem vitatva el Engels megállapításainak telitaláló voltát — tanácsosabb, termékenyebb Marx Gazdasági-filozófiai kéziratához fordulni. Ama fejezetükhöz főleg, melyben szerzőjük Feuerbachnak a hegeli dialektikát illető kritikájáról szól. Feuerbach ugyan semmiképpen sem tekinthető „pozitivistának”, bár egyes polgári filozófiatörténészek, pl. Karl Löwith hajlanak ily rokonítására. De ama törekvések, melyek Comte filozófiai eszmélkedését sarkallták, részben, *mégpedig igen fontos részben*, nála is megtalálhatók, de bölcséleti tekintetben sokkal magasabb szinten, sokkal szakszerűbben és céltudatosabb megfogalmazásban.

E törekvések arra irányultak, hogy az emberi lét, az emberi történelem és társadalom jelenségeinek *megszerzett tárgyiasságát megvédjék* attól a veszélytől, amely abból következett, hogy a hegeli dialektika egy idealista rendszerbe, egy deistán és finálisan teleologikus lezárású

rendszerbe ágyazódott be. A hegeli rendszer azáltal, hogy kimutatta az emberi élet jelenségeinek a történelem folyamán elidegenültté lett voltát, valódi tárgyiasság történeti megragadásukra teremtette meg a fogalmi-gondolati lehetőséget. „... a negativitás dialektikájában [a tagadás tagadása dialektikájában] — így írt Marx — mint mozgató és létrehozó elvben... Hegel az ember önlétrehozását folyamatként fogja fel, a tárgyiasságat tárgyiatlansággá, külsővé-idegenné válásként és e külsővé-idegenné válás megszüntetésékként, ... tehát a munka lényegét felfogja és a tárgyi embert, az igazi, mert valóságos embert saját munkája eredményeként fogalmilag megragadja. (Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből, Bp. 1962. 104–105.)

Csakhogy: „Az emberi lényeg, az ember Hegel számára egyenlő öntudattal”, a valódi munka pedig egyenlő a tudattevékenységgel. Így „az öntudat elidegenülésének jelensége” kerül a gondolkodás, a bölcsélet középpontjába, s ami ezúttal fontosabb: „Az elidegenült tárgyi lényeknek minden újra-elsajátítása... az öntudatba való bekebelezésként jelenik meg; [s] a maga lényegét hatalmába kerítő ember csak a tárgyi lényeket hatalmába kerítő öntudat” gyanánt van felfogva.

Vagyis Hegel azáltal, hogy az embert az öntudattal, az ember történetét az öntudat elidegenülésének történetével azonosította, voltaképp „ezt a külsővé-idegenné válást és tárgyiasságot épp annyira meg is szüntette és magába visszavette”, mint amennyire föltárta.

Ez a visszavétel különös élességgel mutatta meg gátló eredményeit a hegelianus történetfilozófia s vele együtt a hegelianus esztétika és irodalomkritika területén. Pozitív hozadékai ennek következtében nem tudtak kellően kibontakozni, sőt, negatívra fordultak át általa. S konzervatív követőinél még sokkal inkább így történt ez, mint magánál Hegelnél. Elég utalni arra, hogy az erkölcsi Világrendre építő, történetfilozófiai érvelésű tragikumelméleteknek vagy az eszményítő esztétikai kritikái rendszereknek mily fontos mozzanata ez a visszavétel. Az öntudattal egyenlőnek tekintett ember elidegenültségének megszüntetése — a valódi történeti lehetőséget mellőzve — öntudati folyamatként, többnyire eszményítésszerűen, előlegezeten mehetett így végbe, s a teljes tárgyiasság megszüntetését eredményezte. A különböző teleologikus erkölcsi rendszerek égisze alatt született „eszményi ember” irodalomkritikai követelményéhez a tárgyiasság e kiiktatásával, e „visszavételével” vált az út szabaddá, kijelöltté, sőt kidolgozottá.

Azoknak tehát, akik e visszavétel ellenében — tudatosan vagy öntudatlanul — az ember elidegenültségének történeti tárgyiasságához ragaszkodtak, s az öntudattal egyenlőnek tekintett hegeli emberrel szemben, az embert „mint közvetlenül természeti lényt” tekintették, kétségtelenül jelentős gondolkodástörténeti érdemük volt. A pozitívizmus nagy alakjai, különösen a korapozitívizmuséi köztük tartoztak. Álláspontjuk nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a kritika meghatározott tárgyiasságú emberábrázolást és -kifejezést kért számon az irodalmon, s az irodalmat mint ilyet interpretálta. A liberális ideológián belül kivirágzó két alapvető irányzat közül a realizmust erősítette álláspontjuk a romantikával szemben.

Ugyanakkor azonban az embert csak természeti lénynek fogván föl, ők is súlyosan gátolták álláspontjuk valóban pozitív elemeinek jótékony hatását. Különösen három pont volt az irodalom és az irodalomkritika szémszögéből gátló gondolkodáselemeik közül. Jól megvilágíthatja egy Marx-idézet mindhármát az említett fejezetből. „De az ember — így írt Marx — nemcsak természeti lény, hanem emberi természeti lény; azaz önmagáért-valóan léttel-bíró lény, ezért nembeli lény, s mint ilyennek mind létében, mind tudásában igazolódnia és tevékenykednie kell. Sem tehát az emberi tárgyak nem természeti tárgyak, ahogyan közvetlenül kínálkoznak, sem pedig az emberi érzék, ahogyan közvetlenül van, ahogyan a tárgyilag van, nem emberi érzékiség, emberi tárgyiasság. Sem a természet — objektíve —, sem a természet szubjektíve nincs meg közvetlenül az emberi lény számára adekvát módon. És mint ahogy minden természetesnek keletkeznie kell, az embernek is megvan a keletkezési aktusa, a történelem, amely azonban számára egy tudatos és ezért mint keletkezési aktus tudatosan magát megszüntető keletkezési aktus. A történelem az ember igazi természettörténete.” (i. m. 109.)

A pozitívizmus tehát részint megragadt az ember adott egyedi természeti tárgyiasságánál, s *nem bírta visszakapcsolni* azt a nembeliség sajátosan emberi-történeti övezetébe, távlatába. Részint pedig *közvetlenség nélkül* szembesítette az emberi jelenségeket a természeti szférával, közvetlenül vezette belőle őket le. Végül pedig az emberi tudat történetének *sajátosságát* és viszonylagos *önelvűségét* figyelmen kívül hagyta.

A hegeli idealista dialektika kiiktatása a pozitivistáknál az emberi lét, az emberi történelem dialektikájának kiiktatását is maga után vonta. S a tárgyiasság megvédésének jegyében azóta született újabb változataiban is főleg a dialektika mellőzése akadályozta meg a pozitívizmust újra meg újra abban, hogy a szűk, a széttöredezett, természeti résztárgyiasságtól az egyetemesség, a nembeliség emberi-történeti tárgyiasságához emelkedhessék föl.

III. 3. Az irányzat gondolkodástörténeti helye: a meghatározottság kérdése.

A pozitivisták a liberális ideológiának a tárgyiasság jegyében való újraalapozásához a természettudományokat hívták segítségül. A természettudományokat, amelyek régtől, de különösen Newton és Leibniz óta programszerűen az észelvű okság és az érzéki tapasztalatlanság alapján érték el eredményeiket. Ez a kettős alap viszont kezdettől magában hordta az anyagi meghatározottság, a materiális determináció ösztönét, s a pozitívizmust létrehívó *gondolkodástörténeti igények* mondhatnánk, szubjektív értelmiségi igénynek éppúgy pontosan erre az eszmére volt szüksége, mint a pozitívizmust létrehívó objektív társadalmi, tőkés osztályigénynek is. E két igény által létrehozott felelet a társadalmi végeredmény tekintetében egybeesett ugyan, fedte egymást; — a kétféle igény között levő *hangsúlykülönbség* érzékelése a kritikátörténet szemszögéből azonban mégis fontos.

A pozitívizmust nem az jellemezte, hogy determinista volt. Számptalan korábbi irányzat is az volt. Mégcsak nem is az, hogy gépies, mechanisztikus, dialektikátlan volt determinizmusa. Jónéhány régebbi irányzaté is ilyen volt. Hanem az, hogy természettudományának gépies és dialektikátlan determinizmusát *programszerűen és változatlanul vitte át a társadalomra, a történelemre, az emberre*. Ez a természettudományos oksági determináció szétrombolta nemcsak a vallásos, hanem a liberális, finális-teleologikus ideológiák hitelét is. Mert a hegeli tudati „visszavétel”, az elidegenültség öntudatban végbevitt föloldását is lehetetlenné tette. S a tárgyiasság korábban tárgyalt igényét ezzel mindennél hatásosabban védte meg. Az értelmiségi gondolkodástörténeti igény elsősorban *erre* a mozzanatra esett.

Ugyanakkor azonban ez a természeti, ez a természettudományos-gépies determináció, mivel az embernek *csak* természeti voltát vette figyelembe, s nem egyben természeti-emberi voltát is, mindennél sokkal hatásosabban játszott közre a tárgyiasság természeti szinthez való bilincselésében, s így annak meggátolásában is, hogy a tárgyiasság a nembeliség dialektikus történetiségéhez emelkedhessék föl. A tőkés osztályigényben viszont éppen *erre* a mozzanatra esett a hangsúly.

Így az emberi tárgyiasságból, a tárgyiasság emberi lényegéből kizárult a *szabad emberi tett* a szabad emberi döntés, kizárult a szükségszerűség és szabadság történeti dialektikája. S ez „megtisztította” a „józan” liberális evolúció tanát a további forradalmak szükségességének, főleg pedig hasznosságának és ésszerűségének föltételezésétől. Ami az előzményekben benne van úgyis bekövetkezik, s úgyis az következik be. Amit a haladás kell hogy elhozzon, úgyis elhozza, s úgyis *azt* hozza el. Csakhogy az ember felismerheti, elősegítheti, siettetheti azt, ami kell hogy bekövetkezzék, de fékezheti és gátolhatja is, tudatlanságában, önzésében elfogódva, vagy a valódi tárgyiasságtól elrugaskodva. S ez esetben oly társadalmi robbanások előidézője lesz, miket kellő ismeret, azaz belátás, azaz erkölcs birtokában könnyen kikerülhetne. A jövő forradalmi az ismeret, a tárgyiasság, a belátás, az erkölcs hiánya következtében létrejött pusztító robbanások lesznek a pozitivisták hite szerint.

A megismerésnek tehát döntő szerepet szánt a pozitívizmus minden szakasza, a tárgyiasság, a belátás, az erkölcs kialakítása érdekében. S bár ismeretelméleti tekintetben története folyamán sokféle árnyalatot vett fel, a szinte materialisztikus objektív törekvésektől a szinte szolipszisztikus idealista törekvésekig — mégis az irány szinte valamennyi jelentős képviselője úgy vélte, a megismerés újabb és újabb fejlődési szakaszaiban a civilizáció újabb és újabb fejlődési fokai öltenek testet. A történész tehát, midőn a megismerés egyes fokozatait feltárja, feltárja a civilizáció egyes fokozatait is, — és fordítva. Comte triadikus fejlődési rendszere egyszerre jelentette a megismerés történetének is és a civilizáció történetének is három föltételezett alapvető fokát. A megismerés vizsgálata egyszerre tanít kauzalitásra és tárgyiasságra, morálra és logikára. Civilizációtörténet és logika voltaképp csak más-más megközelítése a tárgyiasságnak és a kauzalitásnak. Amidőn tehát Mill a logika fejlődésében látta a tudatfejlődés fő vonalát, fejlettségében pedig fokmérőjét, akkor hite szerint voltaképp a természettudományos tárgyiasságot célzó oksági determináció kérdését állította eszmélkedése középpontjába. Csakhogy (tehetjük hozzá mi), egy szűk, természetiségbe és részlegességbe ragadt ténytárgyiasságot célzó determinációét, — egy nembeliségi, dialektikus-történeti tárgyiasságot célzó determinációé helyett.

A megismerés legfőbb, voltaképp egyetlen eszköze a pozitívizmus kezdetől a természettudományt tekintette. Ennek megfelelően *minden tudományt természettudománnyá* igyekezett átalakítani, mégpedig olyan természettudománnyá, melynek minden kérdése a determinizmus problémája köré összpontosult. Az ember „*természettudományát*” az irány képviselői előbb egy empirikus-utópikus „*társadalomfizikában*” (azaz egy meglehetősen kezdetleges szociológiában) látták, majd mind erősebben egy statisztikai-praktikus szociológiában, végül egyre inkább egy pszichofizikai szociológiában, illetőleg egy szociológikus pszichofizikában.

A szociológiának és pszichológiának egymáshoz való viszonyát egymástól való különbözőségét voltaképp a pozitívizmus sohasem tisztázta. Egybemosta őket, de úgy, hogy az elsőbbség, az irányzat története folyamán folyvást növekvő mértékben, a lélektannak jutott. Taine híres tételében — „*l'histoire au fond est un probleme de psychologie*” — az egész irányzat lélektanias átváltozása nyerte el betetőzését, szentenciózus szentesítését. Ez a lélektan erősen élettani alapozású, érvelésű és szemhatárú volt. De mind az élettannak, mind magának a lélektannak jelenségeit és törvényeit a XIX. sz.-i klasszikus fizika világképének jegyében fogták föl. A pozitívizmus tárgyiassága egyre inkább egy szociológikus pszichofizika, egy biológikus pszichologia természeti résztárgyiasságává lett.

111. 4. A meghatározottság és tárgyiasság pozitívista fölfogásának néhány általános irodalomkritikai következménye.

Természeti tárgyiasság és gépiesen fölfogott természeti determináció: ez az a két alaptulajdonság, amelyre az irányzat minden más kritikai eszméje és tulajdonsága visszavihető, Taine műelmélete éppúgy, mint Brunetière felfogása a műfajok létharcáról vagy W. Scherer hármas, filológiai módszerű poétikája. (Erebttes, Erlertes, Erlebttes)

Az irodalomkritikában ez a természeti meghatározottságra és természeti tárgyiasságra összpontosító pszichológikus szemlélet két alapproblémakörbe sorolta, osztotta szét az irodalomvizsgálat feladatait. A hősök lélektanának tárgyiassági oksági bűvárlata volt az egyik, az íróké a másik. Az első esetben az esztétika oldódott fel lélektanban, illetőleg a lélektan alá foglalt művelődéstörténetben és szociológiában. A másodikban az irodalomtörténetírás. Az elsőben azt vizsgálta a kritikus: a lélektani meghatározottság tárgyiassági természeti törvényeit kielégítik-e, megvilágítják-e és továbbmélyítik-e a hősök jellemének rajzai, a cselekmény vezetésének szálai. A másodikban azt, milyen (lélektanon át érvényesülő) meghatározó okokra vihető vissza egy író, egy életmű, egy szakasz, egy irodalom jellemző tulajdonságai.

A második tartomány kétségkívül háttérbe szorította az elsőt, s mindkettőben háttérbe az epika és a dráma vizsgálata a líráét.

A klasszikus pozitívizmus egy nagy lehetőséget játszott el azzal, hogy az egyes emberi jelenségek sajátos természeti és emberi tárgyiasságát nem ismerte föl. Így nem ismerte föl az irodalomét sem. Holott magát a tárgyiasság fontosságát nagyon is érezte. A modern bécsi iskolára, a Wittgensteinre és Carnapra épülő 20. századi újpozitívizmusok úgy igyekeznek ezt a hibát kiküszöbölni, hogy az egyes területek sajátos struktúráira vetik a hangsúlyt. Mivel azonban a történeti dialektikával szembenállnak, a klasszikus pozitívizmus rész tárgyiasságba fulladását aligha kerülhetik el.

A klasszikus pozitívizmus irodalomkritikai főműve, Taine angol irodalomtörténete az elmondottakat érzékeltesen példázhatja. Taine-t ugyan többen ki öhajtották emelni a pozitivisták sorából. Elsőnek talán Cyzarz, legutoljára pedig R. Welck. Bizonyosan jogtalanul. Mert bármennyire igaz is az, hogy a maga triadikus race-moment-milieu rendszerét nem vitte természettudományos rendszerességgel keresztül, a rendszer maga a pozitívizmus központi elvén, a tárgyiasságot célzó, mechanikus kauzalitással felfogott lélektani—természettudományos determinizmuson nyugszik. Mint ahogy ezen nyugszik programszerűen előtérbe állított minden módszerbeli vonása is a fokozott redukció követelményétől a fokozott klasszifikáció követelményéig, a reprezentatív alaptulajdonság kutatásától az indukció elsődlegességének, szinte kizárólagosságának hangsúlyozásáig.

Hogy mégis igen jelentős tudósok tették kétségessé pozitívista voltát, az ama gondolkodástörténeti kettős visszakapcsolásból következhet, amely az egész irodalomkritikai pozitívizmus szerepe szempontjából alapvetően fontos.

A felvilágosodás örökségét, szenuális-racionális gondolkodásmódját akarta Taine is továbbfejleszteni, de úgy, hogy belé kívánta olvasztani, tengelyébe kívánta állítani a német romantikus történetfilozófiának, mindenekelőtt a hegeli történetfilozófiának fejlődésgondolatát. Nagy ama nyilatkozatainak száma, amelyekben a „formules germaniques”, az „idéés germaniques” áthasonító átvételét sürgette. Amidőn a felvilágosodás korának tapasztalati észelvőségét a hegeli történetiséggel öhajtotta beoltani, tulajdonképp a részletek természeti tárgyiasságának és tapasztalati okságú meghatározottságának kívánt egyetemes történeti okságú meghatározottságot biztosítani. A hegeli történetfilozófia evolúciós okságát viszont metafizikai, transzcendentális kiindulásától és célképzetességétől törekedett megszabadítani.

S a nagy lehetőségre, amelyet a klasszikus pozitívizmus a tárgyiasságnak természeti tárgyiasságra szűkítésével eljászott, Tainénél nem kisebb példa Fechneré s társaié. Ha e szemlélet történeti dialektikával társul, a befogadás esztétikájának, a hatás kritikájának nagyszerű módszereit dolgozhatták volna ki gondolatgazdag, tiszta metodikájú könyvekben.

A pozitívizmust, mint a romantika ellenlábását, megtagadját tekintette a szellemtörténet. Valójában azonban csak bizonyos változatainak és bizonyos tulajdonságainak volt ellenfele. Taine ellentmondásos törekvései az egész irányzatra jellemzők voltak, és voltaképp jellemzők voltak törekvésének eredményei is: mindkét elődirányzatának ama vonásait egyesítette, melyek az ember tetteit, gondolatait és érzelmeit mechanisztikus lélektani determinációk eredményeinek mutatták be, melyek az egyént megfosztották a választás szabadságától és így megfosztották a személyiségalkotás szabadságától is. Az emberi lét jelenségeinek tárgyiasságát pedig a természeti tárgyiasság szintjéhez láncolták. A tett, a választás szabadságának eszméje ellenkező véletlébe billent át; a romantika abszolút kötetlenségéből a gépies meghatározottság abszolút kötöttségébe.

(Ami, persze, nem zárta ki a teljes kritikai subjektivitást. Sőt, a tárgyiasság *egyedi* természeti szinthez tapadása, a nembeliség elhárítása szükségszerűen hozta magával az impresszionista kritika ösztönét, elvét. Mégis, bár a pozitívizmus kezdettől magában hordta az impresszionista kritika elvi lehetőségét, csak egy szakaszára tarthatjuk jellemzőnek az impresszionizmust. Sainte-Beuve ugyan eredendően tetszéspolitikát művelt mindig, kritikája mégsem tekinthető

tudatosan és programszerűen impresszionista kritikának. Az impresszionisztikus vonás végigkísérte a pozitívizmust, az elvszerű, elhatározott impresszionizmus maga rövid közjáték-volt a pozitívista alapozású kritika történetében.)

A szabadság és meghatározottság eszméjének feszültsége, s a természeti résztárgyiasság és a nembeliség, az egyetemesség ellentéte töltötte be az egész pozitívista korszakot. Ez a feszültség és ellentét egyre erősödött, — s az impresszionizmus közjátéka és előjátéka után — a korszak végére a naturalizmus és a vitalizmus ellentétében csapódott ki. Holott az irányzat nagy képviselői személyes, alanyi szándékuk szerint többnyire épp e feszültség, az ellentmondás feloldását, kiiktatását tekintették egyik fő feladatuknak. A gazdasági társadalmi erőknek viszont, amelyekhez ez az értelmiség kapcsolódott, épp a determináció gépiesen felfogott tana s a természeti szintű résztárgyiasság elve felelt meg. Az egyéni-alanyi szándékokkal szemben a gazdasági-társadalmi alap meghatározóbb szerepére nyújt jó példát a szándék és eredmény e kettőssége. Akik viszont a szabad tőkésvallalkozás javallott vagy megvalósult rendjének változataival bármi okból elégedetlenek voltak, rendszerint, érthető módon, a determináció felfogásának és alkalmazásának feszegetésével kezdték meg támadásaikat.

Az alanyi (értelmiségi) szándéknak s a meghatározó (gazdasági) alap kényszerének, a kitűzött célnak s a kiindulás logikájának ellentmondása teszi érthetővé, hogy a pozitívizmus nagy történész-kritikus képviselői — Buckletól Taineig, Drapertól Millig —: az elmélet gyakorlati alkalmazásában valahol mindig szembekerültek az elmélet logikájával: a determináció gépies, természettudományos logikájával s a természettudományos tárgyiasság szűkösségével — s valahol mindig kibújtak belőle, megkerülték. Legjellemzőbb példaként Taine faculté maitresse-ét szokás e jelenségre felhozni, amelyen át, ha csonkán is, de visszacsempészte a szabadság és a szabad személyiség eszméjét történeti alpművébe. Ha viszont éppen egy ilyen mozzanat nőtt egy pozitívista műből az utókor szemébe nagyra, úgy ennek alapján szokták a gondolkodási irány egészéből kiemelni. Taine esetében ez történt, de Buckle s mások méltatói között is találni rá példát.

A pozitívizmus az irodalomkritikában természetének megfelelően, az irodalom függőségére, meghatározottságára helyezte a fősúlyt; az irodalom autonómiájának kérdése iránt kevés érzékenységgel rendelkezett. Jellemző példája ennek az, hogy a művek esztétikai problémái háttérbe szorultak alkotóik életrajzi, művelődési, lélektani kérdéseivel szemben. S ha Heine már Saint-Beuve-nek szemére vethette, hogy egyre csak Hugo-ról, Hugo egyéniségéről és magatartásáról szól, de alig beszél műveiről, Taine nagy munkájában a művek még kevesebb esztétikai bemutatást, elemzést és ítéletet nyertek.

A függőségnek azonban rendkívül gazdag részlet-problematikáját bontakoztatta ki a pozitívizmus. Részletet, mert hisz az autonómia kérdése nélkül a függést nem is lehetett egészében a maga lényegében megragadni. A kidolgozott részleteljárások nagyobb részét azonban már szinte az egész századvég Európája alkalmazta. Taine angol irodalomtörténete minden e korban megírt irodalomtörténetben és kritikában jelen volt. Hasonlóképpen áthatotta a Scherer-féle szorosabban vett irodalomtörténeti pozitívizmus is az egész tudományágat. Egyes kezdeményei a pozitívizmusnak azonban csak később, éppen korunkban bontakoztak ki igazán. Elég utalni Fechner nagy kezdeményezésére. Hisz nem kétséges, hogy az 1950–60-as évtizedek kísérleti irodalomtudománya az ő és társai (Helmholtz, Lipps, Pierce stb.) nyomdokain indult el. — A magyar társadalomban a szabad tőkés vállalkozásra alapozott liberális polgári rend a XIX. sz. második felében nem bontakozott ki nyugati módon és mértékben. A kibontakozásra törő erők kezdetben, a kiegyezés táján, a pozitívizmus érveit is hathatósan vették igénybe a földbirtokosi rend ideológiája ellen. Amidőn azonban a szabad tőkés vállalkozás lehető erői mintegy alávetették magukat a földbirtokosi rendnek, a pozitívista elméletek egy részét, egyes tételeit kisajátította a birtokosi rendet védő ideológia, s a demokráciára, s a demokráciában megvalósuló szabad személyiségre vágyó erők a pozitívizmussal is szembekeverültek. Az irodalomkritikában Magyarországon is a meghatározottság és szabadság jegyében

érvényesítette befolyását a pozitívizmus, de az említett polgári erők hiánya következtében egyik pólus sem nyert oly kristályosító szerepet, mint nyugaton. A pozitívizmus mindenütt jelen volt, de csak igen ritkán lett teljes alap.

IV. A korszak szakaszai és jellege

Ezt a három és fél évtizedet három kisebb szakaszra bontjuk. Az elsőt a hetvenes évek második feléig, a másodikat *A Hét* indulásáig, a harmadikat a századfordulóig számítjuk.

Ha a kritikát egy osztály, egy korszak, egy irányzat ideológiája amaz övezetének fogjuk föl, mely szembesíti az irodalmat a társadalom igényeivel, úgy akkor szakaszolásához az illető korszak társadalmának és irodalmának szakaszolását is föl kell röviden vázolnunk.

IV.1. A kritikai eszmék összetartó, konvergens szakasza a polgári realizmus megteremtésének jegyében. A „főösleges nemzedék” és bírálói. A polgári demokrácia kísérlete és a fiatal értelmiség

Az első szakaszt válságok és politikai nyugtalanságok töltötték be. Az egyes rétegek nem találták helyüket az új berendezkedésben, elégedetlenek voltak vele. Különösen a középbirtokosság. Részesedését a hatalomban, a gazdasági lehetőségekben kevesellte. A teljes függetlenség jelszavával ellenzékbe vonult, s csupán a 67-ben létrejött perszónaluniót kívánta fönntartani. A középbirtokosság egy részének vagyona közben a tőkésedés megindult s nagyon is hullámozó versenyében, avult gazdálkodása s idült tőkehiánya következtében, végképp elúszott. Mindennek hatását fokozta, hogy az országot, mivel immár szorosabban kapcsolódott az európai gazdaság egészéhez, hevesen érte el a 70-es évek elejének nagy európai krízishulláma. *Válság válságot követett.*

Az értelmiség kezdetben bizalommal fogadta az új helyzetet; kivált a természettudományi és társadalomtudományi szakértelmiség felső rétegei. Ezek át voltak ez időre hatva a korapozitívizmus eszméivel. A tudomány, a művelődés, az értelmiség feladata immár a haladás irányát megszabni és előmozdítani — vélték. Azt remélték, az új helyzettel Magyarországon is bekövetkezik *az értelmiség, a tudomány világrendező új korszaka.* (Pl. Keleti Károly, Thán Károly, Fodor József, Bodnár Zsigmond, Hieronimi Károly, Matelkovic Sándor, König Gyula stb., stb.)

Az irodalom viszont habozott; nem találta hangját, feladatát, irányát. Pár év multán a fiatal nemzedék ütötte le az évtized új hangját. *Keserű, satirikus, illúzióromboló volt ez a hang.* De nem a Kiegyezés tényének szólt, s nem is az egyetemes haladás iránti kétség szülte. A kiegyezést nagy lehetőségnek, a haladást pedig kétségtelennek hitték. Ők is bőven merítettek Comte, St. Mill és Buckle műveiből, s örökölték a Junges Deutschland s a reformkor, kivált a centralisták haladáshitét.

A keserűség, a satíra, az illúziórombolás a birtokosi vezető réteg magatartásának szólt, főleg a középbirtokosságénak. A nemzet ismét *elmulasztja lehetőségét*, hogy beilleszkedjék az európai liberális, polgárosodó, demokrata államok sorába. Nemcsak lépést nem tud tartani így az általános fejlődéssel, de még eddigi helyzetét sem képes tovább megőrizni a népek minden eddiginél hevesebb létküzdelmében.

Látták s megértették a passzív rezisztencia éveit alatt felnőtt s a városokba, kivált a fővárosba tódult vagyontalan nemesi fiatalok kiábrándultságát. Az új állam, az új társadalom nem tudta nekik megadni azt, amit ifjúságukban a rezisztencia jutalmaként a függetlenségtől elvártak. De amennyiben megadta volna is, nem voltak felkészítve a polgári állam, a tőkésedő gazdaság diktálta feladatokra. A lehető helyeket sem megkeresni, sem betölteni nem tudták. Foglalkozás és kenyér nélkül álltak, tanácstalanul. *Főösleges nemzedéknek érezték magukat.*

A fiatal írónemzedék látta, megértette ezt az élethangulatot, — de elutasította. Fel kívánta tárnai társadalmi történeti-lelki gyökereit, hogy így orvosságát is ajánlhassa. Vagyis *társadalomábrázoló s társadalombíráló irodalmat* óhajtottak, amely elsősorban a regényben nyerte el megvalósulását. Főleg a fejlődési regény, a Bildungsroman változataiban; ebben végigkísérhették hősiük személyiségének, élethangulatának kialakulását a csődig, az akarathiány beálltáig. A polgári realista regény, a polgári realista irodalom magyar válfajának megteremtésére törekedtek. Törekvéseik azonban, láthatni, szoros kapcsolatot mutattak a reformkori s az 50-es évekbeli magyar irodalom sajátos nemzeti nevelő törekvéseivel is. De a nemzeti és társadalmi mozzanat sorrendi és értékrendi helyet cserélt náluk: a nemzeti haladást is a társadalmi haladáson át kívánták szolgálni. S az irodalmon át a társadalom ügyeibe, mint a reformkoriak, közvetlen tartották *lehetőségüknek, joguknak és kötelességüknek a beleszólást.*

A polgári realizmus követelménye és a függés túlhangsúlya; klasszikus fizikai világkép és halásmechanizmus érvényesülése; élettani meghatározottság és erkölcsi választás; szociális romantikus örökség s pozitívista újdonság

A szakasz, a nemzedék jellemző írói, szinte kivétel nélkül jelentős kritikai tevékenységet is fejtettek ki. Ők voltak e szakasz legjelentősebb kritikai szerzői is: Arany László, Beöthy Zsolt, Asbóth János, Toldy István, Rákosi Jenő, Endrődi Sándor, sőt, kezdetben még a két Ábrányi is. S akik maguk nem voltak írók, jórészt azok is ugyanily törekvéseket képviseltek, azok is ugyanily irodalmat szorgalmaztak, pl. György Aladár. A szakasz kritikáját tehát éppúgy mint irodalmát *összetartás, konvergencia* jellemezte.

Az irodalom önelvűségének kritikai követelménye el ugyan nem tűnt, de Arany felfogásához képest jóval kisebb hangsúlyt nyert. A függőség tényére és konkrét tartalmára viszont annál nagyobb nyomaték esett.

Az irodalom sajátos életvezetétül *a szokás- és ösztönvilágot, mindenek előtt azonban az érzelmi világot* tekintették. Az irodalom az ember érzelmi világát, ösztönös és berögzött szokásait oly összetetten, főleg pedig oly egyedien tudja kifejezni és ábrázolni, mint egyetlen más tudatterület sem. Márpedig a társadalmi ember fönnmaradása és továbbhaladása érdekében elengedhetetlen érzés-, szokás- és ösztönvilágának megismerése, érzelmeinek kifejezése. Mert minden emberi tettek megvan az érzelmi gyökere, meghatározó érzés-, szokás- és ösztönindítéka. Az irodalom így nemcsak az emberi tettek forrásának *megismeréséhez* járulhat hozzá, de az emberi *tettek kiváltásához, befolyásához* is.

Az irodalmat mint tudatjelenséget nem határolták el oly élesen egyéb tudattevékenységek-től, mint tette Arany az eszményítés követelménye által. A költő s a közember között sem voltak éles határt; a különbség köztük mennyiségi s nem minőségi: az érzés, a meglátás, a kifejezés mindenkiben meglévő képessége a költőben nagyobb mértékben van jelen. Az átélés nagyobb képességével minden tárgyat személyes, egyéni érzéseinek tárgyává tehet, s így minden tárgy tárgya lehet. Minden költői megnyilatkozás előfeltétele tehát az, hogy tárgya az *átélés* révén a *költő érzelmeinek* fókuszába kerüljön.

Az irodalom s egyéb tudattermékek létmódja, létezési törvényei között sem a különbségeket érzékelték elsősorban, hanem a közös mozzanatokot. „Pszichofizikai esztétika” megteremtését óhajtották. Az esztétika tárgyköre ugyan mindenkor s minden elemében mélyen át volt szöve a lélektan kérdéskörével; ők azonban kiemelték s szinte kizárólagossá tették e kérdésköröket. *A lélektan s az esztétika törvényeit egymásba oldották, s a lélektan törvényei lettek az esztétika törvényei.* Mégpedig a klasszikus fizika világképét magánviselő pozitívista lélektanéi. Miképp hatnak az emberi lélekre környező világa benyomásai, miképp reagál az ezekre a benyomásokra, s miképp hatnak ezek a reakciók vissza a környező világra, s az így, e reakciókka j módosított világ viszont miképp hat újra a lélekre — ez az örökös körforgás állt érdeklődé-

sük középpontjában. Az ábrázolt s a kifejezett világban is *e hatás-visszahatás folyamatainak törvényeit* keresték, s az irodalom befogadásának folyamataiban is e törvények érvényesülését látták.

Az embert ugyan társadalmi emberként fogták fel, aki környezete, rétege, osztálya érzelmein; szokásain, világmépen át formálja viszonyát világához, társadalmához, társaihoz; mégis az egyént ért hatások reakcióját elsősorban az egyén *élettani meghatározottsága* alapján magyarázták. A közösségek lélektanával is számoltak; de az osztályokat, rétegeket éppúgy, mint az egész társadalmat az egyesek matematikai összegének tekintették. A kialakuló polgári szociológiával állt lélektani felfogásuk rokonságban.

A meghatározottság tanában azonban a legszélsőbbek sem jutottak el *a későpozitívizmus gépies materialista felfogásához*, s nem az irodalom ábraként való tekintéséhez sem. A Riedlék által kezdeti vonalat nem vitték tovább. Az egyén választási lehetőségét többnyire vallották, de elsősorban lélektani s szociológiai elemektől vélték irányítottnak. A személyiséget lélektani s szociológiai szemszögből tekintették; az etikai elemet, bár nem tagadták, kevésbé vették számba. Kivált elméleti, kritikai munkáikban; a szépirodalmiakban a jó írók, természetszerűen, számoltak vele.

Az irodalom függőségének tényét mint a hatás-visszahatás körforgás-elemét, mozzanatát fogták föl, s konkrét korukbeli tartalmát is ennek jegyében formálták ki. A korszak irodalmának azokat *a gátló környezeti, társadalmi hatásokat kell felmutatnia*, melyek megakadályozzák az embert abban, hogy kibontakoztassa képességeit, s belépjen velük egy oly liberális demokráta rend szolgáltatába, mely a korszerű természet- és gazdaságtudomány s a korszerű művelődés iránymutatásával kell, hogy felépüljön.

A szociális romantika mögött álló nagy történetbölcséleti rendszerekkel szemben bizalmatlanok voltak. Finális teleológiájuk, határozott, konkrét végcél-hajtotta törekvéseik, eszkatologikus, messzianisztikus jellegük idegenek voltak számukra. E rendszerek haladáshite viszont tőret-lenül élt bennük. Konkrét tartalmát azonban, úgy vélték, ok-okozati következtetéssel a társadalmi, a gazdasági, a tudományos eszmélkedésnek kell naponta kikövetkeztetnie a napi szükségletekből és lehetőségekből, a napi történelemből. *A korapozitivisták és a materialista történet szemlélet határterületein* álltak, mint írói gyakorlatunkban a XIX. századi polgári realizmus képviselői közül annyian. Közlebb azonban az előbbihez; a lélektan kinagyított területe ennek jegyében lett kritikai gondolkodásuk összegyűjtő mezőnyévé.

A kritikai intermedialitás területét tehát a lélektani elemére szűkített esztétika, az esztétika szerepét átvállaló lélektan szolgáltatta ebben a szakaszban. Az irodalom önelvűsége, amennyiben számoltak vele, az ábrázolás és kifejezés *egyediségében s összetettségében* öltött testet. Egységét, dialektikáját ez az önelvűség az irodalom függőségével szintén a lélektan szintjén nyerte el, a hatás-visszahatás kölcsönfolyamatában.

Röviden: ez a korszak, kritikájában éppúgy, mint irodalmában, magán viselte *még a szociális nemzeti romantika néhány alapvonását, de részleteiben inkább a korapozitivisták szellemiségéhez idomult*. Ugyanakkor azonban mutatott föl már oly tulajdonságokat is, melyek a késő pozitívista felfogás naturalisztikus törekvései irányába mutattak.

IV.2. A divergencia, a szétszóródás szakasza a polgári realizmus megtorpanása jegyében. — A dzsentri hatalom megszilárdulása és konszolidációja; prosperitás és hazugság; a kívülrekedtek kellős felelete; a Iira és a hangnemmovella elsőbbsége; látomás és jelképesség; reflektáltság és önírónia

Rendszerré azonban nem kerekülhetett ki sem az egyesek, sem a szakasz és a nemzedék kritikai gondolkodása. A 75-ös pártegyesüléssel az állandósult válság feloldódott, de egy olyan fejlődés indult el általa, mely hamarosan útját vágta mind azoknak az irodalmi, mind pedig

azoknak a kritikai törekvéseknek, melyek az évtized első felében a fiatal nemzedék köreiben keletkeztek. Mert *útját vágta ez a fejlődés azoknak a társadalmi kilátásoknak is*, melyeket addig az értelmiség a magyar állam, társadalom s önmaga előtt nyitva állni vélt. A valóságos, bár kistávú eredmények segítették eltakarni e kilátásokat.

A fúzióval a középbirtokosság megkapta azt a részesedést, amelyet az új magyar államtól elvárt. Az államigazgatás lényegében az ő kezébe került. Birtokának megőrzésére lehetősége nyílt, jövedelmét állami tisztségek javadalmával toldhatta ki. Birtokavesztett többségét pedig az államapparátusban helyezhette el. E rétegből, főleg a tisztségből és birtokból élő elemeiből alakult ki a jellegzetes *magyar dzsentri*, amely a magyar életforma- és izlésidéált, főleg vidéken egy fél századra meghatározta; ami viszont a magyar „nemzeti jellemről” formált — hízelgőnek éppen nem mondható — külföldi képet szabta meg hosszú időre. A dzsentri kifermálódása, természetesen, már korábban megindult; főleg 1861 után. Mint ahogy az a fejlődés is, mely 75-ben dzsentri hatalom megteremtésében nyerte el értelmét, *Tisza 61-es kezdő vezérének idején öltött először határozott formát s szemléltette irányát*. A magyar polgári liberalizmus, a magyar polgári demokratikus fejlődés sorsa megpecsételődött. A liberalizmusból kiszorult a demokratikus tendencia, s egyértelműen a földbirtokosi osztályuralmi nacionalista jelleg és cél jutott benne érvényre.

A 70-es évek fiatal értelmisége a társadalommal szemben, a társadalom uralkodó osztályával szemben az államra akart támaszkodni. Az államiság eszméje a társadalmiságé fölé került tudatukban — társadalmi támasztékuk gyengesége következtében. 75-tel azonban az állam, hogy úgy mondjuk, nyilvánvalóan a társadalom kezébe, a társadalom uralkodó osztálya, a földbirtokosság kezébe került. Mint ahogy, tudjuk, mindig is a társadalom uralkodó osztályának kezében volt és van. 75-tel azonban az *egész birtokos osztály számára föloldódott az állam és az uralkodó osztály arányegyensúlyának, részesedésproblémájának feszültsége*.

Mintegy két, két és fél évtizedes viszonylag nyugodt, viszonylag erős ütemű fejlődés következett most be a magyar állam és Birodalom kettős keretében; illetve a német—francia háború után kialakult új európai keretben. A Birodalom egyre szervezettebben kapcsolódott az európai struktúrához, a magyar pedig a birodalmihoz. Az egyes rétegek megtalálták a helyüket. A dzsentri boldogan vette birtokába a hatalmat, a polgárság pedig a prosperitás lehetőségét. Az országra, a Birodalomra ráterült a biztonság ábrándhitének pseudoromantikája. *Főlöszleg réteg* tehát immár nem volt, csak *főlöszleg egyes emberek*; akik valamely okból kívül maradtak vagy kívül rekedtek a jól prosperáló berendezkedésen. Főleg értelmiségiek.

Az értelmiség, amely a hetvenes évek elején a kitűzött célok tekintetében viszonylag egységes volt, a 75-tel bekövetkezett fejlődés folyamán erősen *tagozódott*, szétszakadozott. Ahhoz a szétszóró, szakokra szigetelő fordulathoz hasonló mozzanat, mely a nyugat-európai értelmiség soraiban az 1871-es párizsi események hatására jött létre, a magyar értelmiség köreiben 1875 után következett be.

A polgári értelmiség Nyugaton, kivált Angliában és Franciaországban a 48-as forradalmak bukása után széles körökben és gyorsan tette magáévá azt a felfogást, melyet Franciaországban a 20-as évektől Comte, Angliában a 30-asoktól St. Mill fejtett ki s képviselt leghatározottabban. Annál könnyebben tette magáévá az értelmiség széles rétegekben e felfogást, mert a magas értelmiségnek a közép- és nagypolgársághoz kapcsolódó elméleti képzettségű csoportjaiban már a forradalom előtt is jelen volt mint a kísértő *forradalom ellenszere s a forradalom nélküli haladás eszköze* s mint — hitük szerint — a fölvilágosodás egyenes folytatása.

Ez a korapozitivistá felfogás — utaltunk már rá — az értelmiséget tekintette a haladás hivatott vezetőjének és irányzójának az új történeti helyzetben. Abban a történeti helyzetben, melyben a földesúri hatalom már elvesztette erejét, a népporradalmak pedig nemcsak értelmetlennek és veszélyesnek, de egyben bukottak is tüntek föl a történelem szemszögéből a polgári értelmiség előtt. A közértelmiségi, az átlag művelt értelmiségi előtt a 48-as forradalmak sorsa újra ezt látszott igazolni. Függését az ipari-kereskedelmi polgárságtól

érezte ugyan, de úgy vélte, annak legalább olyan *szüksége van rá a gazdasági, művelődési fejlettség ily fokán*, mint neki arra.

A 71-es eseményekkel a nyugati polgári értelmiség e pozitivisták reményei füstbe mentek. Az addig viszonylag egységes értelmiség egy része a megrémült s a végképp reakcióssá lett polgársággal együtt maga is a haladás ellenségévé s haladásellenes szellemi irányok kimunkálójává lett. Más része viszont a radikálisok, sőt, a szocialisztikus mozgalmak táborába ment át. Legnagyobb része azonban szakterületére húzódott vissza, s lemondott a (közvetlen) társadalomformálás igényéről. „*Jó szakember*” kívánt lenni; ezzel vélte szolgálni legalább közvetve „a haladást”, s hűségét megőrizni korábbi eszményeihez.

Magyarországon ez a hit, mely itt az értelmiség fiatal nemzedékében a Kiegyezés utáni háromnegyed évtized rövid pillanatára villant föl, a *birtokosi hatalom megszilárdulásával* oszlott köddé. Nyomában radikális, szocialisztikus irányok felé való átrajzás itt nem jött létre, hisz ilyenek még nem voltak jelen. Az értelmiség itt nem három, hanem csak két részre vált, s nagyobbára mindkét rész beilleszkedett a dszentri vezette rend kereteibe.

Különösen két mozzanat siettette az értelmiség viszonylag gyors és sima beilleszkedését. Az egyik a nemzeti-nemzetiségi kérdés megoldatlansága, földolgozatlansága, „megemésztetlensége” volt. A darwini létharc és kiválasztódás tanát pozitivisták módon, analógiásan a történelemre is átvitték. A *nemzetek története a nemzetek létharcával egyenlő*. A nemzetek e létharca, úgy vélték, a magyarság és szomszédai között is soha nem tapasztalt élességgel fog a modern politika és gazdaság világában kibontakozni, s a nemzet egysége, az állam irányítóival való egyetértése elengedhetetlen ebben a harcban.

A második a szocializmus kérdése volt. A párizsi kommün a magyar irodalmi értelmiség köreire nem hatott feltűnően taszítóan. Legalábbis nem közvetlenül. Hatása a *német szocialdemokrácia gyors elöretörése* folytán érvényesült. Az értelmiség jelentős része megrettent a demokrácia, kivált a *választójog* következményeitől, nem is annyira szociális, mint inkább nemzetiségi tekintetben.

A természettudományos, a gazdasági, az ipari szakértelmiség, melynek fiatal szóvivői a hetvenes évek elején a társadalomformálás jegyében erősen keresték a kapcsolódást a társadalomtudományi, a „humán”, az irodalmi értelmiséggel, Magyarországon is megtalálta a maga elégtételét abban, hogy mint nélkülözhetetlen *szakember* segíti a nemzet, a társadalom haladását. Az állami adminisztrációt szolgáló értelmiségnek viszont a *dszentrihez való hasonulása* gyorsult fel erőteljesen 75 után. A 80-as évek folyamán már masszív tömegű az az „*úri középosztály*”, mely a magyar birtokosi politika érdekképviselőjét a szellemi élet területén neofita buzgalommal látta el. Az ún. szabadfoglalkozású értelmiség száma viszonylag kicsi is volt, s a föllendülés konjunktúrájában egyenlőre jórészt megtalálta helyét.

Mert az értelmiség gyors beilleszkedésének, sima alkalmazkodásának legfőbb előmozdítója *maga a föllendülés* volt. A nemesi romantikus nemzeti liberalizmus öröksége s a polgári pozitivisták liberalizmus friss áramlata kiegészíteni, kijavítani és igazolni látszott egymást.

Akik azonban valamely okból *kívül maradtak* vagy *kívül rekedtek* a jól prosperáló berendezkedésen, érezték, valahol *hazugság rejlik e társadalom felépítésében*, szervezetében. Ibsenéhez voltak hasonló problémáik; érezték: az értékek, az elvek és eszmék, amelyekre e berendezkedés alapozódik, melyek védelmével, megvalósításával e berendezkedés jogossá kívánja magát tenni, nem valódi értékek. Akadályozzák az emberi egyéniség, az emberi személyiség kibontakozását. *Rossz közérzet* töltötte őket el. Bennük folytatódott a dezillúzió.

Csakhogy a berendezkedés jól működött. Csalódottságuk, rossz közérzetük így nem kapcsolódott nemzeti problémákhoz s közvetlen társadalmiakhoz is ritkán. A liberalizmus eszmévilágát, társadalomképét szkeptikusan szemlélték ugyan, néha el is utasították, de bírálni, helyettesíteni nem tudták. *Nem volt új világképük, társadalomfelfogásuk a bírálathoz*. Az ibseni probléma ritkán talált ibseni társadalomkritikai formát. Emellett a pozitívizmus szkeptikusabb, relativáló, atomizáló Taine-, Renan-féle második hullámának hatása érte már

őket inkább, mint a társadalmias, szintézisre törő Comte-, Mill-féléé. Amit csak erősített Schopenhauernek most s általuk igazán hatékonyra emelt filozófiája.

Dezillúziójuk „szűkebb” s „szélesebb”, mint az előző nemzedéké: a biológiája által determinált egyedre korlátozódott vagy az egyetemes létre tágult ki. Az egyén szerencsétlenségének okát vagy öröklött egyedi élettani-lélektani magatartásában vagy a lét egyetemes sajátágai-ban, hibáiban keresték.

Mindez a szubjektív attitűdű műfajoknak s a kisformáknak kedvezett. A *lira került az éltre*, előbb impresszionisztikus, majd szimbolisztikus, látomásos vonásokkal (Vajda, Endrődi, Reviczky, Komjáthy, Kiss József). S a *hangnem-novella*, részint lírikus-elégikus, impresszionisztikus, szimbolisztikus tónussal és instrumentációval, részint ironikus-rezignálttal s anekdotikus-reflexióssal. (Mikszáth, Petelei, Gozdsu.) A naturalista tendenciáknak is kedvezett a légkör, de teljes kibontakozásukat nem engedte meg; a naturalista tendenciák is, jellemző módon, itt és ekkor, lírai-szubjektív ötvözetben, romantikus karakterrel jelentek meg; a Claude Bernard-féle tudományos szakszerűség követelménye, szenvelgése nélkül. (Bródy.)

A realista irány kibontakozása tehát folytatódott, de néhány vonása határozottan visszaszorult; kivált a realista regényre jellemzőek: a tárgyias, személytelen ábrázolás s az okfejtő, szintetizáló társadalombírálat együttes igénye. A realista irodalom e korszakának Magyarországon is az epika lett vezető műfaja, de, *a kezdetek egyértelmű ígérete ellenére, nem a regény, hanem a novella.*

Ez az évtized, ez a nemzedék tehát nem folytatta, s változatlanul *nem is folytathatta* az előző polgári realista kezdeményét. Azok a polgári eszmék, azok a polgárosító törekvések és remények, melyeket az előző nemzedék, Arany Lászlóé, a reformkortól öröklött, és a maga kora eszmével fölfrissíteni vélt, társadalomban és irodalomban, esztétikában és kritikában egyaránt igen sokat veszítettek vonzásukból, szilárdságukból és összetartó erejükből. E 70-es nemzedék művei ugyan jobbra 1870 után keletkeztek, dátumszerűen — az eszmék európai időrendje szerint azonban 1870 Párizsa előttiek.

A polgári realizmusnak az az 1870 előtti, liberalizmuson nyugvó eszménye, mely felé az előző nemzedék, Arany László nemzedéke közeledett, nagyon is problematikusá vált ez időre. Az a nagy ív, amely a nemzeti liberális polgári célok és társadalomkritika jegyében 1830 óta futott föl, e nemzedék életművében, Arany László nemzedéke életművében érte el végpontját. Ezeket az életműveket, mind szépirodalmi, mind kritikai tekintetben, alkotóik folytatásnak és újrakezdésnek szánták. S azok is voltak — de legalább annyira lezárásnak is számítottak. *A magyar risorgimento lezáró véghangjainak.* A nemzeti liberalizmus történet- és társadalom-szemlélete oly sokat veszített hiteléből, hogy változatlanul kritikai magatartás, erkölcsi megítélés és tipizálás alapjául nem lehetett többé elfogadni.

Az előző nemzedék realista kezdeménye így kivált két ponton tett szükségessé változtatást. Oppozíciós eleme mélyebb *reflektáltságot* s vele több *ironikus, önironikus*, szubjektív vonást kívánt meg; típusfogalma pedig közelítést, emelést a *jelképies* felé. Az előző szakasz kezdeményei kettős kötöttségűek voltak: visszafelé, a reformkor liberalizmusa, szociális romantikája felé is éppúgy mutattak, mint amennyire a századvég felé, a társadalmias naturalizmus felé is irányultak. E szakasz kezdeményei viszont túlnyomó többségükben, mind a századvég, a századelő felé mutattak, bár csak kisebb részben a századvég társadalmias naturalizmusa felé. Van tehát itt egy bizonyos *erős cezúra*, de az előző szakaszt ennek ellenére is a realista korhoz s nem a népieshez kell számítanunk.

A konzervatív kritika újraszerveződése, az új törekvések szétszórtsága; az esztétika lélektanba oldódása, a lélektan antropológiává szélesítése

Az irodalom és kritika „szervezeti”, intézményi egysége lazult, irodalom és kritika személyileg kétfelé vált. A szakasz vezető írói közül csak néhányan fejtették ki jelentős s jellemző kritikai tevékenységet, mindenekelőtt Reviczky s kisebb mértékben Komjáthy és Tolnai Lajos. Mikszáth, Petelei, Gozdsu, Csiky, Kiss József s kisebb társaik alkalmi eszme-futtatásnál alig ereszkedtek mélyebben kritikai kérdésekbe.

A szakaszra azonban a kritikai eszmék tekintetében is a szétszóródás, *a divergencia volt jellemző*. A konzervatív törekvésekkel szemben állók között a szembenállás tényén kívül többnyire csak oly közös kritikai követelményeket lehet felmutatni, mik a széles magartásbeli általánosságok teréről alig mozdultak el a konkrét esztétikai alkalmazhatóság mezonyére. Az egyes szerzők szemlélete emellett rendszerint oly ellentmondásos és következetlen volt, hogy majd mindig könnyebb meghatározni azt, mi ellen küzdöttek, mint azt, miért küzdöttek.

A konzervatív kritika a dzsenti-hatalom megszilárdultával és védelmében gyors ütemben bontakozott ki, s szemben az új törekvések szétszóródásával, *újraszerveződött*. Kettős közvetlen magyar előzményre épített: Gyulai és Szász Károly hetvenes években megindult konzerváló tevékenységére s a hetvenes évek ama kispolgári elméletíróira (Névy László, Baráth Ferenc, Babics Kálmán stb.), akik a már akkorra beilleszkedett kispolgári rétegeket, főleg a hivatalnokrétegeket fejtették ki. Külföldi alapozását pedig részint a német katedraesztétika Fr. Th. Vischer utáni szakasza, kivált Carrière, Köstlin és társaik, részint a pozitivisták nemzet-karakterológiát (Taine) s fejlődési szervességet (Spencer) előtérbe állító tanai szolgáltatták.

Ez a konzervatív kritika — mint ahogy a kései Gyulai, a hetvenes évek kispolgári szerzői s a német katedra-esztétika is — *az erkölcsi Világrend vallásosan s nacionalistán értelmezett, organikus fejlődésének főfogott* fogalmát állította gondolkodása gyújtópontjába, ítéltékése mércéjéül. Az esztétikai elem szinte egészen kiszorult belőle, az irodalmi önelvűség követelménye szólam maradt benne, s a kritikai intermedialitás területéül egyértelműen a konzervatívívá, sőt reakcióssá lett nemesi-nemzeti liberalizmus vallásosan színezett *morálja* szolgált. Jóllehet csak egyetlen igazán jelentős tehetséget mutatott fel ez az irány, Beöthy Zsoltot, a 80-as évek közepére mégis szinte minden oly hivatalos helyet, hol irodalomról ítéletet mondtak s irodalmat értelmeztek, kezében tartott; főleg a művelődés ama középszintjén, mely a „középosztály” műveltségének, világszemléletének alapjait lerakta.

A konzervatív kritikával szembenállók az irodalom önelvűsége követelményének és felfogásának tekintetében igen megoszlottak. Abban mégis megegyeztek, hogy az irodalmat az örök emberi lét megragadása s megnyilvánítása legegyetemesebb eszközének tekintették. Oly eszközének, melynek nem szab határt a fogalmiság, miközben rendelkezik a fogalmiság szinte minden lehetőségével. Míg az egyes szaktudományok s a filozófia létmegragadása csak részleges, az irodalom egész és teljes. Míg a szaktudományok s a filozófia létmegragadásának befogadása csak egyes szak- és művelődési rétegek előtt áll nyitva, az irodalomé mindenki előtt. Mondhatnánk: ontikus, antropológiai szerepet és feladatot szántak az irodalomnak. *Nemcsak s nem elsősorban a nemzetiről kell az irodalomnak fontosat és érvényeset mondania, hanem az egyetemes emberiről, hisz érvényeset a nemzetiről is csak így mondhat,* — volt egyik leggyakoribb kritikai tétele és szólama ennek a szakasznak.

Az emberi létről való felfogásuk azonban nagyon is eltérő volt, s ennek megfelelően az irodalom létmegragadó jellegét, súlyponti területét, törvényeit és módszerét is igen eltérően fogták föl. Péterfy az egyén és történelem viszonyát, Reviczky az egyes ember és a társadalom, az egyes ember és társai sorsban összegződő szinkron viszonyát, Palágyi Menyhért a társadalmi embernek mint természeti lénynek örök tulajdonságait, Tolnai a morális embert részesítette előnyben.

A társadalmi haladás kérdése alkalmilag és egyes csoportoknál központi minősítő kérdéssé lett, s közvetlenül az intermedialitás területévé is. A konzervatív nemzeti liberális eszmékkel demokrata polgári liberálisokat állítottak szembe, s gyakran a radikalizmusig látszóttak előrehatolni. Valójában azonban mint író társaik, *ők sem rendelkeztek* sem a konzervatív nemzeti liberalizmus gyökeres bírálatahoz, sem a liberális eszmevilág belső, szervi ellentmondásainak föltárásához szükséges *új világnézet*, új történet- és embereszmény távlatával.

Az eszmék, amelyeket a konzervatív törekvésekkel szembeállítottak, gyakran *csak a szembeállítottság szerepében*, pillanatnyilag és helyileg számíthattak haladóknak; az egyetemes európai gondolkodás, az egyetemes európai haladás-eszme történeti távlatában haladó tartalmuk nagyon is kétes volt. Palágyi például Beöthy s a konzervatívok (hamis) történetiségének egy a történetiséggel szembeállított természetfilozófiai-lételméleti követelményt vetett ellen. S mérhetetlenül nagy volt az ellentmondás a haladásészme tekintetben még az olyanok között is, akiket az utókor — irodalomképzési szereplésük vagy személyes kapcsolatok alapján többnyire — szorosan egybekapcsolt; Reviczky és Komjáthy, Palágyi és Tolnai, Péterfy és Riedl példázhatja ezt. S nemcsak egymásnak, de igen gyakran önmaguknak is, még ugyanazon íráson belül is, ki nem iktatható módon mondtak ellen a progresszió ideája tekintetében. Reviczky szolgálhat erre a legjobb példákkal. S emellett, mint hangsúlyoztuk, többnyire közvetlenül jelent meg a haladás szempontja, *esztétikaivá átminősülés, átlényegülés nélkül*. Ez lehet egyik fő oka annak, hogy gyakran a leghaladóbb nézeteket vallók a legérdektelenebbek a kritikai gondolkodás történetének, s a mai kritikai eszmélkedésnek a szemszögéből is. A Tolnai—Péterfy vagy a Palágyi—Péterfy párhuzam jól érzékeltetheti ezt.

Legjobb művekben azonban fölfedezhető egy közös esztétikai alapozási elem, vagy inkább csak egy közös esztétikai-kritikai törekvés. A művet oly zárt, egységes szervezetnek tekintették, melynek *hitelet részleteinek s kompozíciójának együttes lélektani hitele biztosítja*. Lélektani hitel elemein azonban megint csak igen különböző dolgokat értettek. Voltak, akik az előző szakasz hatás-visszahatás „pszichofizikai” körforgás-fölfogását vitték tovább (pl. Riedl s gyakran Reviczky), voltak, akik a „józan ész”, a common sense naiv realizmusát tették át a lélektanra (pl. Tolnai), voltak viszont, akik az érzés és gondolkodás önmagát kiépítő belső immanens történeti dialektikáját állították a lélektaniség középpontjába (Bodnár), s akik e dilemmáikat a konkrét történeti hatás-visszahatás elemével kapcsolták össze (Péterfy).

Abban azonban megint csak mutatkozott — a szétszóródás ellenére — egy bizonyos laza egység, hogy a lélektani hitel alapjául az alkotó oldaláról tekintve az *átéltséget*, a befogadó oldaláról pedig az *átélhetőséget* tekintették. Az átélés volt az a fogalom, az a terület, amelyen függés és önelvűség dialektikája, amennyiben egyáltalán létrejött, megvalósult. A mű az *átélés folyamán s következtében megszületett, elrendeződött sajátos lélektani szervezet*, hol magát az átélést viszont számtalan tényező határozza meg. Egyesek felfogása szerint e meghatározó tényezők elsődleges eleme, összefogó mozzanata az élettani, másoknál a társadalmi, a nemzeti, a gondolkodástörténeti, a kultúrhistoriai stb. A legmagasabb fokon — Péterfy tragikum-tanulmányjaiban —, az átélés fogalmában a történetileg felfogott személyiség-lélektan találkozott a jelképvé formálódás, jelképvé szerveződés igényével, hol a jelképiség a költő lelki szükségleteinek az egyetemes létre vonatkoztatott összegzését is, meg az ábrázolt egyéniségnek vagy a kifejezett helyzetnek az egyetemes lét szemszögéből való lényegsummázatát is jelentette. Ez a jelképvé formálás az átélt közös emberi alapérzések egyikének vagy másikának „lélektan retortáin” való sorozatos fokozó átvitelével, teljes egyéni világgá bontakoztatásával, szerveződésével volt egyenlő. A művészi átélés s a művészi megformálás így nemcsak összeforrt elválaszthatatlanul, de azonosult is egymással.

Egyszóval, mint a szakasz szépirodalmát — *szétszóródás jellemezte kritikáját is*. A kritikai célokat és a történeti-társadalmi célokat (amennyiben egyáltalán hangsúlyt nyertek ezek) nem sikerült egymásba átlényegíteni. Mint az irodalomban, a kritikában is egyszerre zárult egyedien részlegessé a mű saját világú voltának, sajátos szerveződésének követelménye, vagy

tárult történetlenül egyetemessé, örökké. Szűk tapasztalati élettani, alkattani meghatározottságú („fiziológiai”, „pszichofizikai”) lélektani hitelesítés és értelmezés állott így elő többnyire, vagy az egyetemes, az „örök” ember lényegére appelláló („antropológiai”, „természetfilozófiai”) lélektani hitelesítés és értelmezés, ahol a lélektan már lételméletté vagy bölcséleti embertanná szélesült, egyetemesült. Egyik oldalon tehát a Zola — Claude Bernard-féle naturalizmussal, másik oldalon a Dilthey-féle élménytörténettel mutatkozott rokonság.

Természetesen: csak eszmeindítások következtetésszerű meghosszabbítása, töredékes tendenciák továbbgondolása alapján beszélhetünk határozottan ily rokonságokról. A szakasz egyetlen igazán magas szinten gondolkodó kritikai tehetséggel rendelkezett, Péterfy Jenővel. Ő a két szélső határ közül az utóbbihoz állt közelebb, de mind a tapasztalatiság korapozitivista, mind a történetiség átöröklött hegeli követelményét megtartotta és egyesítette.

IV.3. A polarizálódás, az ellentétek sarkításának szakasza a polgári realizmus differenciálódásának s új ötvözeinek jegyében. — A régi szervezet elégtelensége, a polgárság igénye a részesedésre a hatalomban; az „igazi” liberalizmus hite; a novella az uralkodó műfaj; polgárság és polgárság alatti rétegek; szecesszió

A nyolcvanas évek nyugodt fejlődésének felszine alatt azonban érlelődtek az egyes berendezkedéseken belül s az egyes berendezkedések között a fejlődés hozta törvényszerű ellentmondások s a nyomukban járó válságmozzanatok. A fejlődés üteme, egyes részleges visszafordulások ellenére, sem lassult le; sőt, inkább felgyorsult; a 90-es években az addigi keretek szűknek, gátlóknak bizonyultak. S a fejlődés hozta válságmozzanatokkal együtt felerősödtek azok is, melyeket a 67-es s a 75-ös rendezés csak elodázott, eltakart, valójában azonban megoldatlanul hagyott.

A századelőre a válság akuttá lett. Ettől fogva sikertelen s átmeneti sikerű megújítási kísérletek után az első világháború nyomán bekövetkezett széthullásukig csak erőszak tudta változtatlanul fönntartani s változtatlanul kapcsolni egymáshoz e berendezkedéseket, e struktúrákat. Az ellentétek a magyar államon belül *egyrészt szociálisak* voltak: a 90-es évektől a polgárság kívánt nagyobb részesedést, majd vezetést; a századelőtől pedig erőteljesekké lettek már a proletármozgalmak is. *Másrészt nemzetiék*: az ország nem magyar nemzetiségei előbb autonómiára, majd teljes elszakadásra törekedtek.

A parlamentben, melyet 1875-től a Szabadelvű Párt s a 48-as Párt meddő, verbális vitája töltött be, a Monarchia másik feléhez való viszonyról, a 90-es években *végre társadalmi programú csoportok* léptek föl: konzervatívok, agrárius, vallásos, nacionalista színezetű ideológiával a földbirtok védelmében — a polgárság érdekében viszont újliberalisok és radikálisok; s megjelentek a szociáldemokraták is.

De nemcsak a hatalom birtokáért, hanem vele együtt izlésének, műveltségének, erkölcsének, egész szemléletének érvényesítéséért is küzdött a két fél, a polgárság és a birtokosság. A polgárság szinte abnormis művelődési virulenciája nemcsak gazdasági arányából következett, bármennyire megnőtt is az. Kivált a fővárosié. Nemcsak a rohamos fejlődés következtében. Budapest nemcsak egy földművelő ország, egy birtokosi vezetésű állam fővárosa volt, hanem az erősen iparosodott, politikai, művelődési tekintetben polgári dominációjú, illetve orientáltságú Birodalom *második városa* is. A nagyobb városok *egyszerre* voltak a magyar államnak s a Birodalomnak is, részei, művelődési, fejlődési gócai. Hasonlóképpen a cseh vagy horvát vagy dél-lengyel városokhoz. Budapest századvégi művelődését, irodalmát nem lehet a bécsi nélkül, a prágai, a zágrábi nélkül megérteni, mint ahogy Bécs, Prága, Zágráb művelődéstörténetét s irodalmát sem lehet Budapesté nélkül igazán megvilágítani.

A polgárság irodalomteremtő értelmiségi eleme e szakasz kezdetén nagyobb részben a birtokát vesztt, városba került nemesi réteg fiaiból, kisebb részben pedig a vidéki s városi

magyar és német honorációr réteg gyermekeiből verbuválódott s a magukat felküzdött paraszti s kézműves fiakból. A század végére viszont *mellettük tetemes rész jutott a frissen asszimilálódott német és szidő kereskedő-iparos rétegek* fiaira. A hazuról hozott közvetítő német s a szélében tanult francia nyelv segítségével mohón vetette magát e „fiatal”, rendkívül heterogén eredetű polgárság minden újra. Az a nemzedék, amely a századelőn, a tízes-húszas években, hazájában s a külföldön egyaránt, méltán szerzett oly nagy nevet — Bartók Bélától Mannheim Károlyig, Molnár Ferentől Krúdy Gyuláig, Lehár Ferentől Móricz Zsigmondig, Teller Edétől Szeffő Gyuláig, Tolnay Károlytól Zsigmondy Vilmosig, Moholy Nagy Lászlótól Dohnányi Ernőig —, ebből a szellemi vegetációból nyerte indításait. Mint ahogy a Birodalom másik felének fölvirágzó vegetációja is az európai nevek egész sorát dobta föl ez időben Rilketől Kafkáig, Krlezsától Freudig, Hašektl Musilig, Kocoschkától Mestrovicig. Kibontakozásuk azonban már a következő korszakokra esett.

Az értelmiség kettévált, s két vonzaspont körül gócosodott. A számra nagy, szellemi dinamikában azonban fölötte szegény *hivatalnok értelmiség* jórészt a dzsentrí-hatalom mellé sorakozott föl, a nacionalizmus, a magyar elsőbbség fenntartásának jegyében. Öntudata erős volt, és támadó élű, szellemisége azonban páratlanul szűk és alacsony szintű. Liberális jelszavakat is hangoztatott, de valójában alárendű konzervativizmust képviselt, melynek keretét és ágyazatát félféudális földbirtokosi érdekvédelem szolgáltatta. E nacionalizmusban összpontosuló érdekvédelem egyik alapmozganata a hagyományos, a hierarchikus-patriarchális „egészséges és magyar” szokásrend, „a vidéki”, „a falusi”, „a paraszti” erkölcsiség fölmagasztalása és megóvása lett a városi, kivált a fővárosi életformákkal szemben.

Tudatválságról azonban nem volt szó. Az alapellentmondás a polgári oldalon állók előtt is világosan látszott állni; s vele világosan a cél és az érték mivolta is. Annak a társadalmi haladásnak valamely fokában volt ez megragadható, amely „igazságosan”, azaz a polgári oldalon állók javára föloldja a létrejött ellentmondásokat. A polgári oldalon állóknak vélték magukat ezek az értelmiségiek, valójában azonban többségükben érzelmileg, indulatilag — kivált az irodalmi értelmiségiek — közelebb álltak a polgárság alatti rétegekhez, illetve a polgárság legszegényebb rétegeihez, mint a tehetős polgársághoz. *A társadalmi szerepvállalás*, a társadalom-ábrázolás, a társadalombírálat szándéka hatotta át az irodalomban ezt a harmadik szakaszt.

Ugyanakkor azonban, mint említettük, hiányzott az egész életanyagot átjáró, szervező erejű, általános érvényű, szintetizáló szemlélet, eszmerendszer. Márpedig ez előfeltétele oly tartós és szilárd világnézetnek, mely széles ihletek, nagyívű ábrázolások hosszan elhúzódó kihordási s megformálási idejéhez elengedhetetlen. A kor regénykísérleteit a bennük egymást ütő világnépi elemek hullasztják szét jelleg-egység nélküli mozaikokra, torzókra (Ambrus, Bródy). Mint mondtuk: eszmetörténeti interferencia helyzete volt ez polgári eszmeifejlődés, a polgári progresszió vonalában Magyarországon. A pozitívizmus, a liberalizmus *már nem*, a vitalizmus, illetve a marxizmus *még nem* hatott dinamikusán, evidensen, *szemléletet szervezőn*. De hatott mindenik. Spencer és Taine a leggyakrabban említett nevek. Szemléletükből s társai-kéből a polgárság pozícióit erősítő elemek kerültek előtérbe: empiria és okság, környezeti és biológiai determináció, indukció és analízis, hasznosság- és versenyelv, tolerancia és hedonisztikus principium, regisztráló magatartás és apellálás a common sense-re.

Maguk többnyire a liberalizmus újvirágzásának vélték ezt a korszakot, az „igazi” liberalizmusénak. A klasszikus liberalizmus szintézisre törése, egységes történelem- és társadalom-értelmezése azonban hiányzott e szakaszból, e nemzedékből. De nem is érezték hiányát ily szintetizáló szemléletnek. A progresszív, tapasztalatra, empiriára alapozó polgári köztudatot vélték maguk mögött; elég minél több s minél hatékonyabb változatba rögzíteni a társadalom tényeit, visszasságait, tapasztalatait; *a józan közértelem úgysis beállítja őket a fundamentális ellentét és feladat távlataiba*. A tárgyas magatartású társadalomábrázoló novella, amely azonban magába szívta az előző nemzedék öniróniára, reflektáltságra s jelképiségre való igényét is, így lett — a műfaj ekkori európai virágzásától is támogatva — a szakasz vezető műfaja.

Benne érte el a magyar polgári realizmus első korszaka kiteljesedését (Bródy, Tömörkény, Thury, Ambrus, Papp).

E kiteljesedéssel együtt azonban már jelentkeztek ama művészi tendenciák is, amelyeket összefoglalóan *szecesszió* néven szokás emlegetni. E tendenciák erősen belesugároztak e novelisztikába is, de karaktermeghatározó módszerré, rendező stíluselvvé e korban csak az irodalompublicisztikában lettek.

Az irodalmi szecesszió Magyarországon a vagyonos liberális polgárság ama törekvéseit hordozta, hogy izlését, esztétikai (s etikai) értékrendjét e hagyományos *keresztény-nemzetivel egyenrangúnak* ismertesse el. A tudatos, a programszerű filozófiai-esztétikai relativálás volt a fő eszköze. Minden izlést, minden értékítéletet és értékrendet eleve szubjektívnak, az individuumhoz kötöttnek tekintett, s így mindeniket egyformán jogosnak és jogtalanak. Ezt a relativálást az irodalom minden ható tényezőjére érvényesítette. A kötetlen *asszociációknak* minden téren való s a műszerkezetet teljesen átformáló föllazítása, s a díszítő elemek, a hangszerelés elhatalmasodása volt az irodalom szemszögéből a legfontosabb hozadéka, mely azonban igazában csak a következő szakasz szépirodalmában érvényesült. A szecesszió maga azonban akkor is csupán egyik (a manierizmusok nagyságrendjébe tartozó) áramlat maradt a korszakváltozás áramlatai között, amelynek eredményei nélkül azonban sem a többi áramlatok, sem a következő korszak új, Móricz—Babits—Kosztolányi-féle realizmusa nem jöhetett volna létre.

A kritika kétarcúsága: kötöttsége a pozitivistá alapelvekhez, a pozitivistá elvek meghaladása szociális indulatainak ösztönzésére

A kritika műfaji formái átalakultak, közönsége kiszélesült. A hagyományos könyvbírálat és irodalmi tanulmány helyébe *az irodalompublicisztika lépett*, s a kritika az állami hivatalnok-értelmiség mellett és előtt elsősorban a szabadfoglalkozású értelmiségre számított immáron. A kritika és az irodalom összefonódása most ismét szorosabb lett; a szakasz jelentős íróinak többsége nem volt ugyan kritikus, mint a hetvenes években, de a jelentős kritikusok szinte valamennyien írók is voltak, ha néha csak másod-, harmad vonalbeliek is.

A kritika színeke mégsem volt oly széles, mint a szakasz szépirodalmáé. Semmi tekintetben sem, de *különösen nem szociális tekintetben*. A szakasz kitűnő novellistái többnyire a polgárság alatti rétegeket is képviselték; mégpedig nemcsak azért, hogy a polgárságot képviseltek, hanem közvetlenül is. A szakasz kritikusai viszont mindenek előtt a polgárság, főleg a középpolgárság igényeit nyilvánították meg műveikben; s csak ezen az igényen át, közvetve, a polgárság alatti rétegeket is. A kritika modorában, stílusában érvényesült igazán a szecesszió; a kritika szinte egészében szecessziós modorú volt.

A polgárság e középrétege, mint többször aláhúztuk, a „förlújított”, a „megtisztított” polgári liberalizmus hívének és küzdőjének vallotta magát. E liberalizmus elvi-magatartásbeli alapelemének azt a minden értéket szubjektíváló és relativáló tolerancia-követelményt tartotta, mely szorosan összefüggött a szakasz eszmetörténeti jellegével, az eszmetörténeti interferencia helyzetével. Ami viszont *e polgárság magatartásának történeti-társadalmi jelentésével, tartalmával* függött szorosan össze: támadni is akart, de szövetkezni is, a fölötte állókkal éppen úgy, mint az alatta állókkal is.

A szubjektíválás és relativálás e légkörében nagyon is érthető módon két elem maradt meg szilárd pontnak, két elem emelkedett kritikai kulcsfogalommá: *a tehetség és az izlés*. A tehetség azonban szemükben elválaszthatatlan volt *az egyéniségtől*; a kettő szinte hasonfogalommá lett. Tehetség pedig irodalmi tekintetben az, akinek van egyénisége, aki ezt az egyéniséget, ezt a mindenki másétől különböző egyéniséget ki tudja fejteni, aki egyénisége kifejezését meg tudja formálni. Így az irodalmi ítékezés egésze az alanyi, a kifejező műfajok, kivált a líra

megítélésnek mércéi felé tolódott el. A líra feladatait rótták az irodalom egyetemlegességére, s a líra mércéit alkalmazták rá minden területén.

Az irodalom önelvűségét is e három fogalom együttesében látták. Az irodalom az egyéniség megformált kifejezésére, megnyilvánítására mindennél alkalmasabb, illetőleg az egyéniség kifejezésére a megformáltsága által legalkalmasabb az irodalom. A megformáltság megfelelő vagy meg nem felelő voltáról a kritikuskak kell döntenie. Ami által a döntést meghozhatja, az az ízlés. Az ízlést szabályok ismerete, műveltség, tapasztalat élesítheti, gazdagabbá teheti; valójában azonban az ízlés éppúgy az egyéniség veleszületett, megtanulhatatlan, átadhatatlan része, mint a maga megformálás készsége, képessége is. Szabályok, ismeretek, tapasztalatok ezt is segíthetik, valójában azonban sem nem magyarázzák meg, sem nem helyettesítik.

Nem nehéz az irodalmi alkotás s az irodalmi befogadás e felfogása mögött a pozitivisták korszak két legnagyobb hatású irodalmi képviselőjének, *Sainte-Beuve-nek* és *Taine-nek* elképzeléseit, tételeit fölfedezni. Az író faculté maîtrese-e a formálás készsége, a kritikuse az ízlés adottsága. Taine rendszerének hármaspilléréből ezidőre már világosan az bizonyult álló- és tartóképesnek, mely már Taine előtt is állt és tartott; ő csak veretes névvel, vésett arcualattal s rendszerhordozó szereppel ruházta föl. S voltaképp nem is ő, hanem *Sainte-Beuve* gyökeresztette be a fogalomhoz kapcsolódó, kapcsolható módszert és felfogást.

Sainte-Beuve hovatartozásával rendszerint bajban vannak a történészek. Többnyire úgy kerülnek meg e nehézséget, hogy nevével címszavazott külön fejezetet nyitnak neki. Ő maga, ha az elméletiség divatja, rangja emelkedett és feszélyezte, egy-egy alkalmilag fölvetett elmélet hívének vallotta magát, de valójában mindvégig egy *impresszionisztikusan alakított és alkalmazott lélektani tipológiát* művelt.

Típusainak származtatását és magyarázatát élményfolyamatok analizésében föloldott művelődéstörténet oldaláról végezte el, értékelésüket pedig, amennyiben egyáltalán hangsúlyt nyert nála ez, egy mérsékelt, reformer liberális társadalom-eszmény és etika oldaláról. Mérheterlen és hosszantartó kontinens népszerűsége nemcsak ragyogó írásművészetének, lélektani érzékenységeinek szolt. Ezek előfeltételei voltak népszerűségének. Élmény- és magatartástipológiájának impresszionisztikus rugalmassága, elvi-elméleti álláspontjának kötetlen tágassága, amely a maga *rendszerek fölöttiségének sugalmával* látszólag mindent meg tudott érteni és mindent be tudott fogadni, az eszmetörténeti interferencia e helyzetében, az új-liberális tolerancia-elv hívei számára természetszerű ihlető és eszménykép lehetett. Annál is inkább, mert, mint mondtuk, a mérsékelt liberális ideológia határait valójában csak igen ritkán lépte túl. Péterfy írásművészetében, lélektani látásmódjában sokat tanult *Sainte-Beuve-től*, a *Sainte-Beuve-i ízléskritika igazi diadalútja* azonban *A Héttel indult el* s tartott a *Nyugat* egész eszművészetén át.

Ennek a tehetségre, egyéniségre s ízlésre összpontosító lélektani-tipológiai kritikának térhódítását nagyban előmozdította az, hogy a konzervatív irodalombírálat egyre a közösség, a nemzeti közösség nevében szolt, s folyvást egyén-fölötti, örök, történelemtől szentesített esztétikai-etikai törvényekkel érvelt. Ezeknek az üres és hazug nemzeti-közösségi fogalmaknak, ezeknek az üres és általánosságokat hajtogató törvényeknek a helyébe azonban a 90-es évek kritikusai nem tudtak új, valódi nemzeti-közösségi fogalmakat, korszerű tartalommal telített, korszerűen megfogalmazott és igazolt kritikai-esztétikai törvényeket állítani.

A konzervatív kritika hitelének szétrombolásában nagy eredményeket könyvelhettek el. S összpontosításuk az egyéni alkatra és magatartásra lehetővé tette azt is, hogy a haladás szolgálatában álló értékes egyes írókra, művekre, irányokra fölfigyeljenek. Arra azonban e szakasz kritikája igen kevésbé volt alkalmas, hogy ez írók, e művek és irányok értékét az esztétika síkján fejtsse ki és értelmezze. Arra pedig még kevésbé, hogy az irodalom önelvű létezéséről, önelvű létezésének és függésének dialektikájáról általános érvénnyel mondjon érdemlegeset.

A szakasz kritikátörténeti kétarcúsága éppen ebben áll: a bírálat esztétikai alapvetésében nem lépett túl a pozitivisták felfogás adta lehetőségeken, sőt, még azokat sem használta mindig

ki. (Fechnerék, Lippsék kezdeményezéseiről pl. tudomást sem vettek.) Az irodalom-publicisztika eszközeivel előkészítette, megtisztította a terepet egy új irodalmi és kritikai korszak és irányzat számára. Annál eredményesebben végezhetette el ezt az előkészítést, mert az egyes magartástípusok iránti rokonszenvében az elsődleges indokoló szerepet mindig az illető típusok haladó világnézete játszotta. Így míg elvben, pozitivistá-impreszionista gondolati beállítottsága értelmében, a világnézeti alapú kritikát elhárította, paradox módon, szociális indulatai sugalmainál fogva előmozdítója lett a következő szakasz ama törekvéseinek, hogy a világnézet esztétikaivá átlényegített kérdését tegye meg a kritikai intermedialitás területévé.

A szakasz óriási előreugrást hozott az irodalompublicisztikában. Az irodalom önelvűségének korszerű kidolgozásában viszont visszamaradt. Jórészt ennek, az ekkor megindult kiegyensúlyozatlan fejlődési folyamatnak lett a következménye az, hogy az irodalomtudomány, az ágazati esztétika szorosabban vett belső kérdéseiről szinte napjainkig, a marxista irodalomtudomány megújulásáig — egy-két kivételtől eltekintve (pl. Lukács dráma ill. regénytanulmányai a 10-es években vagy az *Athenaeum* a 30-as évek végén) — csak a konzervatív irányok bocsátottak közre jelentősebb dolgozatokat. Ezek azonban nagyobb hányadukban a XIX. század nézeteit és fogalomkincsét variálták. (Négyessy, Ziinszky s részben Horváth János is.) A XX. századi magyar kritika irodalompublicisztikai s esszéista fele a java európai színvonalon mozgott — irodalomtudományi része viszont alig lépett túl Arany és Erdélyi, Arany László és Péterfy kezdeményeinél.

A szellemtörténeti iskola néhány kivételtől eltekintve (pl. Mátrai, Zolnai) inkább csak a történelmi és irodalmi folyamatok, főleg az ún. „élményfolyamatok” művelődés- és gondolkodástörténeti összefüggéseit vizsgálta, messze elmaradva azonban Dilthey történeti belátásainak távlatosságától, főleg pedig Dilthey alapos esztétikai-poetikai ismereteitől. A romantikus nemzetkaraktérológiának, a sainte-beuvei impreszionista lélektani tipológiának, a pozitivistá jellegű, szépirodalmias megfogalmazású miliőszociológiának s a szellemtörténeti misztikus élménytannak oly patetikus, nemzeti egyvelege állott így elő — „a magyar finitizmustól”, „a mély magyarságon” át „a vándor és bujdosóig” —, mely az esztétikai elem vizsgálatára alig fordított gondot.

G. Béla Németh

L'HISTOIRE DE LA CRITIQUE HONGROISE A L'ÉPOQUE DU POSITIVISME

La présente étude est le chapitre introductif d'une monographie. Dans la première partie, l'auteur éclaircit le but et les méthodes du travail. Dans la deuxième, il résume la conception critique de la période qui a précédé l'époque à traiter. Dans la troisième, il esquisse les frontières des périodes sociales et d'histoire littéraire de l'époque à traiter, et il fait ressortir le caractère littéraire et d'histoire de la critique de ces périodes-là.

Quant à la méthode à suivre, cette introduction souligne surtout le fait qu'au cours du travail, il ne faut jamais perdre de vue que les exigences qui, de la part de la société, se manifestent à travers la critique, envers la littérature, sont transmises par une double voie: elles peuvent se manifester en tant qu'une partie d'une idéologie quelconque, ou à travers la conception des intellectuels. D'autre part, il fait ressortir le fait que la critique est un genre interdisciplinaire et, par conséquent, l'histoire de la critique l'est également.

L'auteur de l'étude considère la période précédente comme l'apogée de la conception critique nationale-libérale et romantique. Par contre, il ne considère pas l'époque à traiter comme l'époque de la critique positiviste, parce que, bien que toutes les initiatives nouvelles aient été imbues de la conception positiviste, il n'y avait aucune tendance qui eût accepté comme principe fondamental la doctrine de détermination du positivisme et son opposition rigide contre la philosophie d'histoire libérale.